

<https://helda.helsinki.fi>

Tie Suomeen : toinen kertomus

Koponen, Juhani

Gaudeamus
2019

Koponen , J & Saaritsa , S 2019 , Tie Suomeen : toinen kertomus . julkaisussa J Koponen & S Saaritsa (toim) , Nälkämaasta hyvinvointivaltioksi : Suomi kehityksen kiinniottajana . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 347-384 .

<http://hdl.handle.net/10138/310040>

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

19

TIE SUOMEEN: TOINEN KERTOMUS

JUHANI KOPONEN & SAKARI SAARITSA

Kehityspoliittisessa keskustelussa Suomi esittäytyy ulospäin mielellään muiden Pohjoismaiden tapaan esimerkkinä arvopohjaisesta ja humaanista ”inhimillisestä kehittäjästä”, joka kelpaa esikuvaksi tämän päivän kehitysmaillekin. Pohjoismaisessa mallissa tasa-arvo ja pitkäaikainen panostus inhimillisiin resursseihin ovat yhdistyneet liberaaliin markkinatalouteen ja voimakkaaseen talouskasvuun ruokkien sitä pitkällä aikavälillä. Kotimaisessa historiatietoisuudessa taas painottuvat enemmän Suomen historian erityispiirteet. Suomen kehitystie ei silloin näyttäyty niinkään kaukonäköisesti suunniteltuna yhteispohjoismaisena projektina vaan Suomelle erityisenä, kokonaisvaltaisten, osin selittämättömienkin historiallisten kehityskulkujen lopputulemana. Pohjavirtana kulkee ajatus Suomesta syrjäisenä ja jälkeenjääneenä paikkana, jonka perukoille kaikki saapuu viiveellä jostain muualta, ja maana, jonka saavutuksia ei koskaan uskalla pitää varmoina. Tämä on kontrasti voitonriemukselle kansalliselle menestystarinalle, jossa kaksi kertomusta Suomen historiasta liittyy toisiinsa.

Näistä ensimmäinen on valtionmuodostuksen, kansakunnan rakentamisen, itsenäistymisen ja sotien historiaa. Suomi sikisi Ruotsin ja Venäjän vallan alla, muodostui itsenäiseksi kansakunnaksi ja kansallisvaltioksi, taisteli olemassaolostaan ja selviytyi. Toinen kertomus on kehityksen, taloudellisen ja yhteiskunnallisen menestyksen, historiaa. Pieni, periferinen ja köyhä Suomi lähti pitkältä takamatkalta, metsän keskeltä, teollistui ja kiri maailman vauraimpien ja yhteiskunnallisesti edistyneimpien valtioiden joukkoon. Ajatus maantieteen ja historian yhdessä asettamista ankarista lähtöehdoista on niin iskostunut suomalaiseen itsetajuntaan, että se, kuinka Suomi ne lopulta selätti, näyttää monille hämmästyttävältä

saavutukselta, ellei peräti ihmeeltä. Nämä kaksi kertomusta kuuluvat yhteen ja täydentävät toisiaan. Taloudellinen ja yhteiskunnallinen menestys on jatkoa valtion synnylle ja selviytymiselle ja samalla ehto sen elinvoimalle.

Historia tiedonmuotona on tulkintojen taistelua, ja niin ulkoiseen käyttöön tarkoitettut kansallisuuden mielikuvat kuin sisäinen kansallinen historiatietoisuuskin ovat tulkintoja. Molemmat perustuvat yhteiseen kokemukseen ja paremmin tai heikommin varmistettuihin tosiasioihin sekä näitä jäsentäviin ajatusmalleihin ja käsitteisiin. Historiatietoisuus on hankittu valtio- ja kansakunta-kohtainen ominaisuus. Se rakentuu kerrostumista, joissa vanhat näkyvistä hautauduttuaankin ruokkivat uudempia. Mielikuvat yksinkertaistavat ja oikovat kansallista historia-tietoisuutta, tiettyjä ulottuvuuksia liioitellen ja toisia huomiotta jättäen. Vanha sanonta, jonka mukaan kansakunta on joukko ihmisiä, joita yhdistää yhteinen väärinkäsitys historiastaan, saattaa olla hieman kyyninen mutta ei välttämättä vääränsuuntainen.¹ Moderni historiantutkimus on kriittistä eikä myönnä palvelevansa kansallisia päämääriä, mutta sen oma historia on kansallisajattelun kyllästävä, ja niin kauan kun se toimii kansallisissa puitteissa, kuinka se voisi välttää osallistumasta kansallisuuden rakentamiseen ja kansakuntaistamiseen? Historiantutkimus on, britti-historioitsija E. H. Carrin vanhan määritelmän mukaan, jatkuvaa dialogia nykyisyyden ja menneisyyden sekä faktojen ja tulkinnan välillä.² Nykyisyyden muutoksen myötä asetamme kysymyksemme menneisyydelle toisin ja kiinnitämme huomiomme sen eri puoliin, myös faktoja tarkentaen. Mutta vaikka tulkinnat muuttuvat, se ei tarkoita, että ne kaikki olisivat yhtä päteviä; niitä voidaan arvioida sekä niiden faktapohjan että faktojen työstämiseen käytettyjen teoreettisten ja metodologisten välineiden perusteella.

Tässä yhteenvetoluvussa kartoitamme, miten kuva Suomen kehityshistorian päälinjoista on kirjan myötä tarkentunut, mihin kysymyksiin on saatu vastauksia ja mitkä ovat jääneet avoimiksi. Miksi alikehitys- ja riippuvuusteorioiden ennustuksista poiketen kehitys ja vauraus eivät rajoittuneetkaan keskuksen isoihin metropoleihin, vaan myös yhä useammat pienemmät ja perifeerisemmät maat pääsivät niistä osallisiksi? Miksi kaukaa takamatkalta lähtenyt, metsistään elävä Suomi ei jäänyt edes tapuliansaan? Jos Suomi selviytyi sellaisista dramaattisista katkoksisista kuin 1860-luvun lopun nälänhädästä ja itsenäistymistä ja sisällissotaa seuranneesta poliittisesta epävakaudesta suistumatta kaoottiseen noidankehään, mitä tai ketä siitä on kiittäminen? Suomalaisten etevyyttä ja ahkeruutta tai heidän johtajiensa viisautta ja kaukonäköisyyttä

inklusiivisten instituutioiden rakentamisessa ja ekstraktiivisten torjumisessa? Pohjoismaisia instituutiota ylläpitävää polkuriippuvuutta? Vaiko maantieteellisten ja historiallisten sattumien tuottamaa prosessia, jossa kaikki on muilta perittyä ja sattumalta saatua?

VAUHDINOTTO, IRTIOTTO JA KIINNIOTTO

Kuten tästä teoksesta on käynyt ilmi, elintasomittarit osoittavat Suomen saaneen ilmeisimmät verrokkinsa kiinni vasta muutama vuosikymmen sitten. Tällainen harppaus olisi tuskin ollut mahdollinen tyhjästä ponnistaen. Suomi teollistui myöhään, mutta kasvu ja kehitys eivät alkaneet vasta toisen maailmansodan jälkeen. Vaikka ”talouuskasvun kulta-aika” 1950-luvun alusta 1970-luvun alkupuolelle oli yli neljän prosentin vuotuisine kasvuvauhteineen Suomenkin taloushistoriassa poikkeuksellinen nopean kasvun kausi, 1860-luvulta alkavat tilastot kertovat jatkuvasta, jos kohta sangen epätasaisesta talouuskasvusta. Vaikka Suomi tavoitti Länsi-Euroopan elintason selkeästi vasta 1970–1980-luvuilla, talouuskasvun nopeutuminen näyttää käynnistyneen paljon aikaisemmin. Kun Suomea verrataan muihin Euroopan periferian maihin, havaitaan, että niiden seurasta se alkoi irtautua jo maailmansotien välisenä aikana (Saaritsa, luku 2).

Itseään alituisesti muihin vertailevia suomalaisia on etenkin kiinnostanut se, milloin Suomi ”sai kiinni” yhdet tai (joskin selvästi harvemmin) ”otti irti” toisista. Kehityskeskustelun perspektiivissä kysymyksen voi asettaa kolmannellakin tavalla: milloin Suomi lakkasi olemasta ”kehitysmää”? Tähän ei ole yksiselitteistä vastausta jo senkään vuoksi, että kehitysmään käsite kuuluu vasta toisen maailmansodan jälkeiseen kehityskeskusteluun ja kehitysapujärjestelmään. Jos lähdetään siitä ajatuksesta, että kehitysmään ja kehittyneen maan välinen perusero on niiden taloudellisessa ja yhteiskunnallisessa rakenteessa ja siitä johtuvassa yhteiskunnan dynamiikan, toimintalogiikan ja asukkaiden elinehtojen erossa,³ on helppo nähdä, että Suomella oli monia kehitysmään piirteitä köyhyydestä ja maatalousvaltaisuudesta lähtien vielä 1900-luvun alussa. Viimeistään vuosisadan puolivälin jälkeen ne olivat muuttuneet teollistumisen, elinkeinorakenteen muutoksen ja yleisen elintason nousun leimaamalle kehittyneelle maalle ominaisiksi. Tämäkin siirtymä näyttää tapahtuneen verraten nopeasti, muutamassa vuosikymmenessä. Se heijastui myös suomalaisten itseymmärrykseen.

Suomi todella lähti pitkältä takamatkalta. Sakari Heikkisen (luku 6) laskelmien mukaan Suomella oli 1860-luvun nälkävuosien aikana noin

kolmensadan vuoden matka kirittävänä talouskehityksen tuolloiseen etulinjaan eli Britanniaan nähden. Pidemmässä historiallisessa perspektiivissä ero venyy tästäkin. Keskusten ja periferioiden suhteiden maailmanlaajuisen murroksen käynnistyttyä 1400- ja 1500-lukujen taitteessa koko Eurooppa oli globaalia periferiaa ja ”Suomi” – mitä se tässä tarkoittaa – roikkui Euroopan uloimman periferian reunalla. Yrjö Kaukiais (luku 4) kokoamien arvioiden mukaan Itä- ja Pohjois-Euroopan maat olivat vielä 1700-luvun lopulla selvästi Keski- ja Etelä-Eurooppaa köyhempiä. Ruotsin valtakunnan nykyiseen Suomeen kuuluvat osat pysyvät useimmissa tilastoissa hännänhuippuna, vaikka eräät erot tuoreiden reaali-palkkavertailujen mukaan 1700-luvulla tasoittuvatkin.⁴

Niin kuin Kaukainen painottaa, talouden kasvu näyttää keskittyneen ensin kaupunkeihin ja siten myös niihin maihin, joissa kaupungistuminen eteni nopeimmin (Alankomaat, Englanti). Maaseudulla elettiin pitkälti omavaraisesti kun taas kaupungit edustivat työnjakoa ja vaihdantaa, ja niissä orasti uusi talousmuoto, dynaaminen kapitalismi. Saksalainen taloushistorian klassikko Werner Sombart jäljitti ”kapitalismin hengen” synnyn Pohjois-Italian kukoistaviin kauppakaupunkeihin Venetsiaan, Firenzeen ja Genovaan. Myös useissa kysymyksissä Sombartin kanssa peistä taittanut toinen saksalainen klassikko, Max Weber näki Euroopan kaupunkien ja niissä nousseen porvariston roolin keskeisinä modernin kapitalismin kehityksessä. Mutta tuottiko vauraampi ja kehittyvä maa-seutu kaupungit vai päinvastoin?

KEHITYKSEN PITKÄ LINJA

Maaailman modernin taloudellisen kehityksen alku on tullut tavaksi ajoittaa noin 250 vuotta sitten Englannissa käynnistyneeseen, teollisen vallankumouksen nimellä tunnettuun prosessiin, joka johti teollisuus-kapitalismin läpimurtoon ja jatkuvan talouskasvun aikaan. Vaikka teollistumisen alkua ei Euroopan taloushistorian tutkimuksessa enää nähdä äkillisenä ”vallankumouksena” vaan paljon pidempänä prosessina,⁵ sen historialliset seuraukset näyttävät yhä käänteentekeviltä. Teollistuminen muutti koko yhteiskunnan rakenteen ja dynamiikan. Se avasi siihen mukaan lähteneille tien vaurauteen ja jätti toiset jälkeen, aiheuttaen maapallon halki kulkevan erkaantumisen (luvussa 1 mainittu *great divergence*).

On silti syytä muistaa, että talouskasvun tai teollistumisen samais-taminen kehitykseen, edes taloudelliseen kehitykseen, on vain yksi, jos kohta käytännössä laajalti hyväksytty ja myös globaalissa taloushistoriassa vallitseva tulkinta. Kehitysmää- ja kehitystutkimuksessa on kuitenkin

argumentoitu, että kasvu ja kehitys ovat käsitteellisesti eri asioita. ”Kasvu” on enemmänkin määrällinen lisäys, ”kehitys” taas laadullinen muutos. Jälkimmäinen on kiistelty yhteiskunnallinen ja poliittinen käsite, jota viime kädessä ei voi riidattomasti määritellä ja johon aina liittyy arvottava ulottuvuus.⁶ Sillä voidaan viitata myös moniin muihin historiallisiin muutosprosesseihin, laajimmillaan mihin hyvänsä yhteiskunnan ja talouden muuttumiseen ihmisten toiminnan seurauksena sen asukkaiden kannalta myönteiseen suuntaan. Näin teollistumisesta käynnistynyt jatkuva talouskasvu näyttäytyy vain kehityksen yhtenä – joskin monin tavoin ratkaisevana – tekijänä. Tämä perspektiivi myös tunnistaa jatkuvan talouskasvun luomat ongelmat ja vaarat ja varoo esittämästä lopullista arviota sen merkityksestä.

Teollistuminenkaan ei alkanut tyhjästä. Väestö ja maatalous tarjosivat sille perustan. Niiden merkitys on tosin globaalihistorian makrotulkinnossa kiistelty asia. Malthusilaisen näkemyksen mukaan väestönkasvu kirjaimellisesti söi sen kasvun, jonka esiteollinen talous onnistui tuottamaan, ja eräät populaarihistorioitsijat ovat puolestaan tarttuneet ideaan, että maatalouden alku itse asiassa merkitsi taka-askelta ihmisten hyvinvoinnille lisääntyneen työ- ja tautitaakan vuoksi.⁷ Kuten Ilkka Nummela luvussa 3 kuvaa, väestönkasvu kuitenkin ruokki vuosisatojen ajan maatalouden laajenemista ja tuottavuuden kohenemisen maataloudessa vapautti työvoimaa teollisuuden käyttöön. Suomenkin alueella väestö kasvoi perin vaatimattomista lähtökohdista sekä muuttoliikkeen että luonnollisen lisäyksen ansiosta. Kasvu oli ensin hyvin hidasta mutta ripeytyi käyntiin päästyään. Väkimäärä alueella nousi vain muutamasta kymmenestä tuhannesta 1100-luvulla puoleen miljoonaan 1600-luvun lopulla. Suurten nälkävuosien jälkeen se kiihtyi voimakkaasti edelleen, yhteen miljoonaan 1800-luvun alussa, ja uuden nälkäkatastrofin jälkeenkin kahteen miljoonaan jo 1870-luvun lopussa. Kiinteä asutus valtasi parhaat paikat, jolloin vanhojen elinkeinojen harjoittajat, kuten saamelaiset, saivat väistyä. Väestön lisääntyvä määrä sekä vaati että vahvisti maataloustuotannon laajentamista, eli viljeltävää pinta-alaa ja karjan määrää oli kasvatettava ja maatalouden tuotantomenetelmiä parannettava. Silti kun väestöprofeetta Thomas Robert Malthus kävi vuoden 1799 Pohjoismaiden-kiertueellaan myös Suomessa, hän tulkitsi tilanteen tukevan synkkiä ennusteitaan ruuan riittämättömyydestä.⁸ Ilman maastamuuttoa – ja 1860-luvun lopun nälkäkatastrofia – Suomeen ei ”liikaväestöongelmastaan” selvinnyt. Laaja maastamuutto merten taa alkoi 1800-luvun lopulla ja välillä hiljennettyään kertautui 1960–1970-luvuilla, jolloin sen viimeisin aalto hyökyi Ruotsiin (Snellman, luku 10). Jälkeläiset

mukaan laskien siirtolaisuuden arvioidaan vähentäneen Suomen väkilukua ainakin miljoonalla.⁹

Väestön ja maanviljelyn tuottaman ylijäämän kasvaessa ja kiinteän asutuksen leviessä yhteiskunnalliset laitokset hakivat muotoaan. Keskeisin niistä oli valtio. Vaikka kukaan ei ajatellut Suomea mahdollisesti itsenäisenä valtiona – vasta keskiajan lopulla alue opittiin Ruotsissakin mieltämään kokonaisuutena nimellä Österland – se ei merkinnyt valtion poissaoloa. Verotulojen ja sotaväen lähteenä Itämaalla oli tärkeä osansa Ruotsin valtionmuodostusprosessissa. Sosiologi-historioitsija Charles Tillyn lennokkain käsittein valtio toimi tuolloin ”suojelumafiana” (*protection racket*) ja sotakoneena, jonka keskeiset rakenteet ja instituutiot muovautuivat sodankäynnin vaatimusten mukaisesti.¹⁰ Sisäisesti vahvaa valtiota oli rakennettu viimeistään siitä asti, kun Kustaa Vaasa oli 1520-luvulla kaapannut kruunulle kirkon omaisuuden uskonpuhdistuksen varjolla ja aloittanut myöhemmin merkantilistiseksi kutsutun valtiovetoisen talouspolitiikan. Kun valtionmuodostuksen voimat kääntyivät ulospäin 1600-luvun alussa, Ruotsin historiassa suurvaltakautena tunnettuna aikana, hallintoa järjestelmällistettiin ja verotusta kiristettiin sotakoneiston voitelemiseksi ja voimistamiseksi. Hiljalleen myös Itämaa kytkeytyi läntisen Euroopan ”maailmantalouteen” ensin turkisten ja sitten tervan ja sahatavaran viennin ansiosta. Kaupan merkantilistinen sääntely monopolien ja kielloin valtion taseen pönkittämiseksi suosi ennen muuta pääkaupunki Tukholmaa ja sen monopolikomppanioita. Suomalainen terva myytiin ”Tukholman tervana”.

Historiallisissa tilastoarvioissa 1500–1700-lukujen Suomi näyttäyty taloudellisesti kehittymättömänä alueena ennen muuta siksi, että sen maatalouden ulkopuolinen talous oli hyvin vaatimattoman kokoinen. Siitä, mitä tämä konkreettisesti merkitsi maan asukkaiden toimeentulon ja elintason kannalta, on kirjassa hieman erilaisia tulkintoja. Kaukiainen ei usko, että suomalainen maaseutu välttämättä olisi ollut kovin paljon keskieurooppalaista köyhempää, joskin talonpoikien verorasitus kasvoi suurvaltasotien vaatimusten vuoksi jyrkästi 1600-luvulla. Nummela taas toteaa, että ruoan suhteen vallitsi jatkuva niukkuus, vaikka se ei ollut yksinomaan Suomen vitsaus. Maanviljely tapahtui pitkälti sään ehdoilla; katokierteen aloittivat usein poikkeukselliset sääolot.

TEOLLISTUMINEN JA MODERNISAATIO, VALTIO JA MARKKINAT

Taloudellisen kehityksen, ja laajemmin koko yhteiskunnan modernisaation, ydinprosessi on siis perinteisesti ajoitettu vasta teollisuuskapitalismin läpimurtoon, joka punoi teknologisen muutoksen (höyryvoima ja muu fossiilienergia, koneistus) yhteiskunnallis-taloudellisiin suhteisiin (kapitalismi, palkkatyö). Näin se sysäsi käyntiin tapahtumaketjun, joka lopulta toi modernin elämän mukavuudet suurten kansanjoukkojen ulottuville. Jos tämä väittämä hyväksytään, niin kehityksen historia Suomessa näyttää paljon lyhyempänä ajanjaksona. Se myös nostattaa uusia kysymyksiä. Tarkoitetaanko ”teollisuudella” vain teollisen vallankumouksen mallin mukaista koneistettua tehdastuotantoa, vai voidaanko mukaan laskea sitä edeltäneitäkin luonnonvarojen jatkojalostuksen muotoja? Kuinka nopeasti ja missä muodoissa teollistuminen tapahtui? Oliko kyseessä spontaani markkinavetoinen prosessi, vai tulisiko kapitalismia niin Suomessa kuin muuallakin pitää ”valtiollisesti käynnistettynä”, kuten taloushistorioitsija Karl Polanyin klassinen analyysi teollisen vallankumouksen kehdestä Englannista antoi ymmärtää? Suomen kehityshistorian tarkastelu avaa uusia näkökulmia vanhaan problematiikkaan.

Suomea on kansainvälisessä kehityskeskustelussa käytetty esimerkkinä vauraaksi teollisuusmaaksi muuttuneesta maasta, joka aktiivisin valtiointerventioin suojeli kasvavaa teollisuuttaan ulkomaiselta kilpailulta ja suhtautui torjuvasti ulkomaisiin investointeihin.¹¹ Aina ei kuitenkaan ole ollut selvää, mihin aikakauteen viitataan. Suomen teollistumisen ratkaiseva läpimurto tapahtui myöhään, vasta toisen maailmansodan jälkeen. Tutkimuksessa on laajalti hyväksytty, että silloin valtio oli aktiivisesti sekä luomassa teollistumisen edellytyksiä että itse siihen suoraan osallistumassa. Kuten taloustieteilijät Ha-Joon Chang ja Dieter Senghaas ovat korostaneet, tämä ei ollut mitenkään poikkeuksellista muuallakaan rikastuneessa läntisessä maailmassa tai monissa myöhemmin nousseissa talouksissa.¹² Markus Jäntti, Juho Saari ja Juhana Vartiainen ovat rinnastaneet Suomen itäaasialaiseen ”kehitysvaltioon”, jossa markkinavoimat tietoisesti alistettiin palvelemaan laajempia kansantaloudellisia päämääriä. Teollistumista vauhditettiin talouspolitiikalla, joka mahdollisti vientiteollisuudelle korkean investointiasteen käytännössä leikkaamalla yksityistä kulutusta ja satsaamalla pääoman kasautumiseen. Työntekijät liitettiin järjestelmään tulopolitiikalla ja hyvinvointivaltiota rakentamalla. Tähän liittyi kuin sivutuotteena korporativismin työntymisen yhteiskuntapoliittiseen päätöksentekoon 1950-luvun lopulta lähtien.¹³

Väitteelle on vankat perusteet, mutta kuten tästä teoksesta on käynyt ilmi, Suomen teollistumisen ja kehitysvaltion takana on pidempi ja monipolvisempi historia. Voidaan argumentoida, että Suomen teollistuminen ei alkanut edes 1860-luvulta lähtien toteutetuista liberaaleista reformeista.¹⁴ Ensimmäiset rattaat pyörähtivät koneteollisuudessa käyntiin aivan 1800-luvun alussa, ja laajemmin ymmärrettynä teollisuuden ensi askeleina voidaan pitää 1600-luvun ensimmäisiä rautaruukkeja tai niitäkin edeltäneitä vesisahoja. Vesivoiman suhteellisen hyvä saataavuus oli tärkeä syy sille, että Suomen teollisuuteen ylipäätään sijoitettiin. Kenties Suomen yhteydessä luonnonvarat ja maantiede – vesivoima, vesitiet ja metsät – olisi tästä näkökulmasta hahmotettavissa poikkeuksellisen tärkeäksi osaksi Suomen teollistumistietä, sen ominaista ”tuotantofunktiota”, minkä vuoksi Suomen teollistuminen poikkesi teollisen vallankumouksen pioneereista. Tämä voisi tarjota ”luonnonvara- ja työvoimaintensiivisen” lisätyypin ensimmäisessä luvussa esiteltyyn Gareth Austinin ja Kaoru Sugiharahan kehitysteiden typologiaan.

Tämä kirjakin osoittaa, että valtio todella oli aktiivinen talouskehityksen vauhdittaja, jos kohta sen eri vaiheissa eri tavoin. Yhtä lailla se kuitenkin osoittaa, että Suomen teollisuuden kehitystä ruokkivat markkinoiden kasvu ja kansainvälistyminen. Laura Ekholmin ja Riitta Hjerppen sekä Arto Kokkisen luvuista 13 ja 14 käy ilmi, kuinka ulkomaisen pääoman ja siihen konkreettisesti kiinnittyneen teknologian rooli oli alkuvaiheessa ratkaiseva. Markkinoiden kehittymistä tuettiin institutionaalisilla muutoksilla, eikä niiden toimintaa yritetty tukahduttaa tai korvata komentotaloudella, vaikka valtio välillä voimakkaasti markkinavoimiin puuttuikin. Suomen modernisoituva talous ei myöskään kääntynyt sisäänpäin – kotimarkkinoiden minimaalinen kokokaan ei sitä sallinut. 1800-luvun loppupuolelta lähtien valtio turvasi omistusoikeuden ja laski rakenteellisin uudistuksin markkinatalouden institutionaalisen perustan. Silti, Sakari Heikkisen sanoin, Suomen taloudellinen kehitys ja rikkaampien maiden kiinniotto riippui maailmantalouden kehityksestä ja siitä, miten hyvin kotimaiset toimijat onnistuivat ”luovimaan globaalien talouden aalloilla” (luku 6). Näennäisesti suljetuimmillaankin, maailmansotien välillä, Suomen talous kytkeytyi tiiviin ulkomaankaupan välityksellä maailmantalouteen. Ei ole liioittelua sanoa, että jos Suomen talouspolitiikkaa on historiallisesti ohjannut yksi johtotähti, se on ollut pyrkimys kansainvälisesti kilpailukykyisen vientiteollisuuden luomiseen – ja vientiteollisuuden synnyttyä sen tukemiseen.

Ulkomaankauppaan liitettiin suomalaisen eliitin visioissa myös pitkälle talouden yli ulottuvia merkityksiä: se sitoi Suomen globaaleihin

vastavuoroisuuden verkostoihin. ”Se on viisas järjestys Jumalalta, että maat ja kansat tarvitsevat toisiaan”, Pauli Kettunen siteeraa luvussa 11 Zacharias Topeliusta vuonna 1875 julkaistusta *Maamme*-kirjasta. Siten ihmiset oppivat tuntemaan, auttamaan ja rakastamaan toisiaan. Suomeen tuotiin ja sieltä vietiin molemmille osapuolille tarpeellista tavaraa. Mutta Suomeen tuotiin myös ”kirjoja, taideteoksia ja hyödyllisiä keksinnöitä”. Topeliuksen sanat antavat vihjeen siitä, miksi alikehitys- ja riippuvuusteoriat ovat menettäneet teränsä. Ne kyllä aivan oikein oivalsivat, että ulkomaankaupan ja muun taloudellisen vaihdon kautta etenkin poliittisesti alistetun maan luonnonvaroja voidaan yksipuolisesti käyttää keskustojen hyväksi, mutta unohtivat, että sellainenkin maa saa vaihdossa jotain takaisin. Kaikki riippui suhteiden laajuudesta ja niiden luonteesta – tapahtuiko vaihdanta vain keskusten ehdoilla ja mitä se periferiaan jätti – ja toisaalta periferioiden sisäisistä valtasuhteista.

Suomessa talouspolitiikan intensiteetti ja keinot ovat toki vaihdelleet. Suuriruhtinaskunta antoi paikalliselle eliitille politiikan tekoon aivan eri lähtökohdat kuin elo Ruotsin osana. Jos autonominen Suomi ei vielä ollut kehitysvaltio, siitä kuitenkin tuli ”kehitysmyönteinen valtio”. Vaikka talouspolitiikkaa muovanneen keskushallinnon ja sen korkean virkamiehien mahti ei ollut omaehtoista, vaan sen takana seisoivat ja sen käsiä sitoivat keisarikunnan pakkovalta, kuten Risto Alapuro luvussa 12 muistuttaa, sillä oli poliittista liikkumavaraa ja se pystyi puuttumaan markkinavoimiin keinoilla, jotka olivat vain valtiovallan käytettävissä. Keskushallinto myös sai siihen resursseja, kun Suomesta kerätyt verotulot käytettiin nyt Suomessa. Paljon tarvittavasta pääomasta saatiin valtiolta tai valtion ottamien lainojen avulla. Suomalaisen eliitin oman aseman riippuvuutta valtion menestyksestä ja sen suojattomuutta suhteessa Venäjään on pidetty taustatekijöinä kansallisemmalle ja kehitysmyönteisemmälle asenteelle verrattuna Keski- ja Itä-Euroopan maanomistajaeliitteihin.

Itsenäisen kansallisvaltion ensi vuosikymmeninä talouden poliittinen ohjaus oli paradoksaalista kyllä passiivisempaa. Kun poliittista energiaa paloi maan suunnan etsimiseen ja vakauttamiseen, jäi talouspolitiikan hoito paljolti keskuspankin varaan, joka sekkin suosi vientiteollisuutta. Tämä vastasi myös 1920-luvulla kansainvälisestäkin hegemonista liberaalia ajattelua. Toisen maailmansodan jälkeen vientiteollisuuden etuja ajava talouspolitiikka voimistui, uusin painotuksin. Valtio puuttui talouteen huomattavasti laajemmin ja suoremmin kuin sotien välillä, ja sen työkalupakkiin ilmestyi uusia välineitä. Sotatalouden kohottamat verot pidettiin korkealla ja julkisen talouden ylijäämä käytettiin tuottaviin investointeihin niin yksityisellä kuin julkisellakin sektorilla sekä näitä molempia

palvelemaan infrastruktuuriin. Samalla yksityistä kulutusta leikattiin ja pääoman kasautumista vauhditettiin korkosäännöstelyn ja suurten ja toistuvien devalvaatioiden avulla.¹⁵ 1960-luvulta lähtien tulopolitiikka ja hyvinvointivaltio sitoivat työväestön edustajat korporatiiviseen pää-töksentekoon. Vaikka Suomen oli integroiduttava nouseviin maailmanmarkkinoihin, osaa tuotannosta suojattiin niin Ruotsin ja Venäjän vallan aikana kuin itsenäisenä valtionakin. Suomen taloutta ei ainakaan ennen 1990-lukua hallinnut niinkään mahdollisimman suuri avoimuus vaan valikoiva ja aktiivinen yhdentyminen ulkomaailmaan.

ULKOA OMITTU TEKNOLOGIA

Talouspolitiikalla ja siten valtiolla oli siis keskeinen vaikutus siihen, miten suomalaiset toimijat onnistuivat globaalin talouden aalloilla luovimaan, mutta politiikkaa tehdään aina ympäristössä, jota muovaavat perustavimmat materiaaliset ja mentaaliset tekijät. Eräs näistä, jonka merkitys on suomalaisessa keskustelussa ajoittain jäänyt vähälle huomiolle, on teknologian omaksuminen ja käyttö. Jos taloudellisen kehityksen keskiössä on työn tuottavuuden (käytetyn työajan suhde työn tuotokseen) paraneminen, teknologia ja sen muutos nousevat yhdeksi voimakkaimmista, monissa analyysseissa jopa ratkaisevimaksi kehityksen työntövoimaksi. Teknologiset innovaatiot eivät jakaudu maailmassa tasaisesti tai edes etene teollistumisen kasvuvauhtia myötäillen. Etenkin pienemmissä periferiamaisissa mahdollisuudet käänteentekeviin teknisiin innovaatioihin olivat rajalliset. Niiden kannalta tärkeämpää oli teknologian leviäminen ja kyky sen haltuunottoon.

Politiikan ja talouden tutkija Alice Amsdenin mukaan toisen maailmansodan jälkeen teollistuneiden Aasian ja Latinalaisen Amerikan maiden (*the Rest*) teollistumisen luonteenomainen piirre oli, että se tapahtui ilman patentoituja innovaatioita, ”puhtaan oppimisen” kautta, kun taas aiemmin teollistuneet Länsi-Euroopan ja Pohjois-Amerikan maat (*the West*) saattoivat hyödyntää itse innovoimaansa teknologiaa.¹⁶ Vaikka Amsden ei lue Suomea *Rest*-ryhmäänsä, Suomen kokemus sopii varsin hyvin hänen malliinsa. Myös Suomi teollistui pitkään oppimalla ulkoa. Nykyisin hellitty käsitys Suomesta dynaamisena innovaatioyhteiskuntana perustuu sängen tuoreeseen ja Nokia-vetoisen tietoliikenneklusterin romahduksen myötä osin jo menneen talven aineistoon. Näyttää selvältä, että aluksi uutta teollista teknologiaa hyödyntävä tuotantovälineistö ja sen käytön vaatimat tiedot ja taidot – Topeliuksen ”hyödyllisiä keksinnöitä” – tuotiin ja kopioitiin Suomeen ulkomailta. Valtaosa siitä

tuli lännestä, etenkin Ruotsista tai Ruotsin kautta sekä Saksasta. Venäjäläkin rantautunut teknologia oli pääasiassa läntistä perua.

Kun tuotantoteknologiaa ”siirrettiin” Suomeen, tärkeimmät kanavat olivat ”kiinteän pääoman” eli lähinnä koneiden tuonti, ulkomaisen johto- ja ammattityövoiman maahanmuutto sekä suomalaisten yrittäjien ja virkamiesten ulkomaanmatkat (Kettunen, luku 11 ja Ekholm & Hjerppe, luku 13). Ensimmäisten puuvillatehtaiden yrittäjät, työnjohtajat, koneet ja raaka-aineet tulivat ulkomailta, samoin sahojen, konepajojen ja paperitehtaiden koneet. Teollisuuden teknistä osaamista vaativat tehtävät olivat nykyisten kehitysmaiden tapaan paljolti pohjoiseen periferiaan houkutelujen ulkomaisten sopimustyöläisten, aikansa ”ekspattien”, käsissä. Helsingin elinkeinoelämää monipuolistivat sveitsiläissyntyiset, kotiseuduiltaan karkotetut kondiittorit, ja karjatalouden kehittyessä suuret maatilat rekrytoivat Sveitsistä juustomestareita. Siinä missä liikemiehet matkailivat usein Britanniassa, lääkärit, insinöörit ja opettajat hakivat uusia ideoita Saksasta, Ruotsista ja muualta Länsi-Euroopasta sekä Yhdysvalloista.

Teknologian siirtoa ei silti tarvitse ymmärtää yksipuolisena prosessina, jossa ulkomaista viisautta kannettiin ämpärillä kaukaiseen Suomeen, jonka omat keksinnöt tulivat rajoittumaan AIV-rehuun ja astiankuivauskaappiin. Voidakseen käyttää uutta teknologiaa suomalaisten täytyi käsittää sen perusteet ja oppia sen käyttötavat. Tämä edellytti koulutuksen laajentamista ja syventämistä. Niin kuin Kokkisen ”semi-endogeeninen moderni kasvuteoria” esittää, kunkin maan koulutustasosta riippuu, miten olemassa olevaa tuotantoteknologiaa voidaan kopioida ja ottaa käyttöön. Teollistumisen alkuvaiheissa vaatimukset eivät olleet kovin korkeat. Vaikka Suomen teknillinen korkeakoulutus laahasi vielä 1900-luvun alussa kilpailijamaiden jäljessä, maahan oli alkanut 1800-luvun lopulta muodostua insinöörikunta, jolla oli kiinteä käytännöllinen ja aatteellinen yhteys kansallisiin hankkeisiin, etenkin rautateiden rakentamiseen, sekä valtiolliseen byrokraatiaan (luku 11).¹⁷ Olennaista oli myös, että teknologian kopiointia ja jäljittelyä eivät kansainvälisesti kahlinneet sellaiset tiukat intellektuaalisen omaisuuden suojasäännökset, joita nykypäivän kehitysmaat kohtaavat ja joita vain Kiinan kaltainen talousmahti on voinut uhmata.

Jos suomalaiset tekniikan innovaatiot eivät ole kovin näkyviä ja tunnettuja, se johtuu myös siitä, että useimmat niistä liittyvät erilaisiin tuotantoprosesseihin eivätkä ne niinkään ole olleet täysin uusia käänteentekeviä avauksia vaan pikemminkin parannuksia erilaisten tuotantoprosessien sisällä. Maatalouden tuotantomenetelmiä oli kohennettu vuosisatojen

ajan, joko ulkoa tulleiden uusien kasvien ja menetelmien avulla tai paikallisesti vanhoja menetelmiä hiomalla. Metsänhoitoa tehostettiin aluksi Saksasta tuoduin opein, mutta jo itsenäisyyden alussa suomalaiset nousivat metsävarojen inventoinnissa kansainväliseen kärkeen. Vaikka teollisuus kopioikin aluksi koneensa ja tuotteensa ulkoa, muun muassa saha- ja hiomakoneisiin ja sellun valkaisuprosesseihin keksittiin omia parannuksia jo sotien välisenä aikana. Ensimmäinen Suomessa suunniteltu paperikone rakennettiin vuonna 1948. 1960-luvulta lähtien on kotoperäisin innovaatioin parannettu esimerkiksi paperikoneiden ympäristötekniikkaa ja kuparin jalostuksessa energiaa säästävää liekkisulatusmenetelmää (Outokumpu). Tietoliikenneklusteri investoi huippuaikanaan voimakkaasti tutkimus- ja kehitystoimintaan, minkä seurauksena Nokian pullea patenttisalkku on edelleen yhtiön tuottavimpia osia.¹⁸

KOULUTUKSEN MYYTTI JA INHIMILLISET RESURSSIT

Uusia innovaatioita näyttää kuitenkin syntyvän vain väestön koulutuksen avulla hankitun riittävän ”inhimillisen pääoman” myötävaikutuksella. Taloustiede on pitkään ollut kiinnostunut inhimillisestä pääomasta, ja taloushistoriallinen tutkimus on viime aikoina löytänyt uusia menetelmiä ja aineistoja sen kehitysvaikutusten mittaamiseksi. Kuten Saari-ritsa luvussa 2 toteaa, tämä koskee myös ”laajan” inhimillisen pääoman eri ulottuvuuksien, kuten terveyden, ravitsemuksen ja koulutuksen, keskinäisiä yhteyksiä. Investointeja inhimilliseen pääomaan on alettu tarkastella empiirisesti talouskasvun syynä eikä vain kasvun mahdollistamana ylellisyytenä. Käsitykset niiden historiallisista kehitysvaikutuksista eivät kuitenkaan ole yksioikoisia.

Koulutus on laajalti ymmärretty kehityksen avaimena, mutta myytti Suomesta vanhana sivistysmaana, jossa koulutukseen on uskottu ja panostettu jo varhain, on aina kestänyt huonosti historiantutkijoiden lähempää tarkastelua.¹⁹ Lasten valtaosan opetus eteni Suomessa tuskaisen hitaasti, etenkin verrattuna Euroopan muihin protestanttisiin maihin. Oppivelvollisuus tuli Suomessa voimaan elokuussa 1921, myöhemmin kuin missään Länsi-Euroopassa, ja kesti vuosikymmeniä ennen kuin se saatiin täysin toteutettua.

Toki kouluja oli ollut maassa jo varhemmin, mutta kuten Marjatta Rahikainen (luku 8) selvittää, etenkin maalais- ja työläislasten alkuopetus jäi pitkään vanhempien vastuulle ja rahoitus lahjoitusten varaan. Valtaosa keskushallinnon koulutukseen käyttämistä varoista ohjattiin keski- ja yläluokan oppikouluihin ja yliopisto-opetukseen, kun taas perusopetus jäi

varojensa ja kiinnostuksensa puolesta hyvin erilaisissa tilanteissa olleiden kuntien harteille. Kansakoulut yleistyivät maalla verkkaisesti, ja ensimmäiset oppikoulut ilmestyivät sinne vasta 1900-luvulla. Vaikka kirkon edellyttämä katekismuksen sisälukutaito oli tuolloin yleinen, kunnollinen kirjoitustaito oli kansan keskuudessa harvinainen.

Oppivelvollisuus lisäsi koulunkäyntiä etenkin maaseudulla, mutta verkkaisesti. Poliittiset päättäjät eivät pitäneet ennen 1950-lukua tarpeellisena satsata maalais- ja työläislasten koulunkäyntiin, vaan kysyntä koulutukseen tuli lasten vanhempien puolelta. Suomi oli läntisen Euroopan mittapuulla maatalousvaltainen halvan työvoiman maa, ja suhtautuminen lasten työntekoon oli lähempänä nykyisiä kehitysmaita. Kuten Rahikainen toteaa, tyttöjen ja poikien työntekoa ei paheksuttu, vaan sitä päinvastoin pidettiin hyvänä kasvatukseen. Niinpä valtion ja kuntien rahankäytöstä vastuullisten ei ollut kiirettä korvata sitä koulunkäynnillä, joka näytti kirjanpidollisesti pelkältä menoerältä.

Tällaisen politiikan seurauksena Suomen koulutustaso jäi pahasti jälkeen muista Pohjoismaista. Ruotsalaiset historiantutkijat ovat jopa epäilleet Suomen tietoisesti lopettaneen lukutaitotilastojen julkaisemisen vuonna 1930, koska vaikkapa Etelä-Amerikan maiden taakse jääminen oli niin häpeällistä.²⁰ Vuonna 1950 ylioppilastutkinto oli vain kolmella prosentilla aikuisväestöstä. Vasta sodan jälkeen aiemmin useimmiten kansakouluun jäänyt koulutie piteni ratkaisevasti, yleisimmin oppikoulun keskikoululuokkien myötä yhdeksään vuoteen ja pienemmälle mutta kasvavalle joukolle aina valkolakkiin saakka. Vuonna 1966 kaupungeissa jo puolet ja maalaiskunnissakin kolmannes kansakoulun suorittaneista siirtyi oppikouluun. Koulutusjärjestelmä sekä opettajakoulutus modernisoitiin 1960- ja 1970-luvuilla perinpohjaisesti, samalla kun suuret ikäluokat pääsivät laajenevan korkeakoulutuksen piiriin. Vasta silloin käännettiin suunta kohti koulutusyhteiskuntaa. Monille voi tulla yllätyksenä, että aikuisväestön kertyneillä kouluvuosilla mitattuna Länsi-Euroopan keskitaso saavutettiin vasta 1990-luvulla.

Kehitysmaiden mutta myös johtavien länsimaiden historialliset kokemukset todistavat, että sairaat ja nälkäiset lapset oppivat terveitä ja kylläisiä huomattavasti nopeammin.²¹ Kuvaukset resuisista ja kalvokkaista maalaiskoululaisista ovat tuttuja Suomenkin menneisyydestä.²² Kansanravitsemuskomitean mukaan vuonna 1940 ehkä noin viidesosa väestöstä kärsi ainakin laadullisesti riittämättömästä ravinnosta: ”Erikoisen puutteellisesti ravittuihin kuuluvat ennen kaikkea varattomat ja vähävaraiset, lapsirikkaat perheet, joten siis huomattavan suuri osa tästä kokonaismäärästä on lapsia ja kasvavaa nuorisoa.”²³ Kansakoululaisista peräti kolmanneksella

oli puutetta ravinnosta. Pituustietojen perusteella viidennes tai mahdollisesti jopa puolet 7–9-vuotiaista kansakoululaisista olisi ollut nykykriteerein hälyttävän lyhytkasvuisia itsenäistymisen kynnyksellä, ja 1930-luvun puolimaissakin osuus oli vielä 10–30 prosenttia. Tutkimustiedon valossa tällaiset muuttajat paitsi heijastavat ravitsemusta ja terveydentilaa myös ennustavat koulumenestystä.²⁴

Tautikuolleisuus oli Suomessa suurta toiseen maailmansotaan asti, eli ”epidemiologinen transiitio” oli vielä kesken. Julkiset panostukset terveydenhoitoon olivat ennen pohjoismaista hyvinvointipolitiikkaa kansainvälisesti tarkasteltuna vaatimattomia ja jakaantuivat alueellisesti vielä epätasaisemmin kuin kansakoulutus. Vetovastuussa olivat jälleen köyhät ja konservatiiviset kunnat, joskin valtio ryhdistäytyi asteittain 1900-luvun alun mittaan. Kouluterveydenhoidon ja neuvolatoiminnan sekä laajan järjestötyön avulla pyrittiin tavoittamaan lapsia silti paljon tarmokkaammin kuin aikuisia, jotka saivat odottaa huomiota 1960-luvulle asti.²⁵

Inhimillisen pääoman kokonaismerkitystä talouskasvulle on vaikea arvioida, koska se on erilainen talouskehityksen eri vaiheissa. Näyttää siltä, ettei niukka koulutus juuri kyennyt tukemaan talouskasvua Suomessa ennen toista maailmansotaa, vaikka ei ole aivan selvää, tapahtuiko näin muuallakaan. Näytöt ovat selvimpiä korkeamman ja teknisen koulutuksen osalta, ja Suomessa nämä kehittyivät myöhään. Viime vuosisadalla Yhdysvallat oli inhimillisen pääoman kuningatar, erityisesti julkisen ja kaikille avoimen *high school* -järjestelmän räjähdysmäisen, kysyntävetoisen kasvun ansiosta. Koko Eurooppa oli siihen verrattuna koulutuksellisesti elitistinen ja takapajuinen.²⁶ Toisaalta väestön terveyden kohenemisen osuus talouden kasvunopeuden kiihtymisestä on Suomen kohdalla arvioitu noin kolmannekseksi, mikä on vähemmän kuin johtavissa teollisuusmaissa.²⁷ Näin voisi epäillä, että huolenpidon ja inhimillisten resurssien kehittämisen laiminlyöminen turhana tai aivan liian kalliina itse asiassa maksoi maan taloudelliselle kehitykselle paljon.

Onko inhimillinen pääoma ratkaisu kehityksen ongelmiin? Ranskalainen taloustieteilijä Thomas Piketty pitää *Pääoma 2000-luvulla* (*Le Capital au xxie siècle*, 2013) -menestysteoksessaan koulutuksen kautta tapahtunutta inhimillisen pääoman leviämistä ehkä historiallisesti tärkeimpänä mekanismina epätasa-arvon vähentämiseksi. Silti hän toteaa, ettei sekään ole riittänyt murtamaan taloudellisen eriarvoisuuden historiallista kasvusuuntausta, joka perustuu kapitalistisen talouden rakenteisiin. Siihen ovat pystyneet tilapäisesti ainoastaan sodat, kriisit ja niitä seuranneet päätäväiset valtion toimet pääoman paikalleen panemiseksi.²⁸ Keskiluokkaan vetoava ajatus koulutukseen perustuvasta, kaikille mahdollisesta

sosiaalisesta liikkuvuudesta ratkaisuna eriarvoisuuteen ei näin saisi empiiristä tukea. Acemoglun ja Robinsonin kaltaiset uusinstitutionalistit ovat olleet vielä jyrkkäsanaisempia. Heidän mukaansa kehityksessä on pohjimmiltaan kysymys koko poliittisen talouden pelisäännöistä, ja poliitikkoja ja kehitystaloustieteilijöitä kiehtovat koulutus- ja terveydenhoitointerventiot ovat näpertelyä, joka ei viime kädessä vaikuta kehityksen kokonaisuuteen.²⁹ Ihmisten käsitteellistämällä mitattavana taloudellisena resurssina on myös oma historiansa.³⁰

INSTITUUTIOIDEN PITKÄ HISTORIA

Nykyisessä kehitysdiskurssissa muodikas instituutioteema on ollut Suomen historiassa pitkään tuttu. Teesinä on ollut, että niin pitkälle kuin Suomen valtio rakennettiin Venäjän vallan aikana, itsenäisen Suomen tärkeimmät instituutiot ovat kuitenkin peräisin Ruotsin ajalta ja siten pohjoismaista ja läntistä perua. Enemmän kuin venäläinen, Suomi on ruotsalainen. Keisari Aleksanteri I:n ei ollut vaikea Porvoossa vuonna 1809 luvata Kustaa III:n aikoinaan omista raa’an valtapoliittista syistä läpi ajamien perustuslakien pysyvän voimassa suuriruhtinaskunnassakin, ne kun antoivat hänelle enemmän valtaa kuin mitä Ruotsin kuninkaille sittemmin jäi. Tämän oheisseurauksena suomalaisen talonpojan asema ei muuttunut: maaorjuus ei ollut koskettanut Ruotsin valtakunnan itäisiä läännejä, eikä se koskettaisi Venäjän luoteisrajalle syntyneitä suuriruhtinaskuntaakaan. Suomen yhteiskuntarakenteen pohjoismaisuuden pilari ei murtunut.

Suomea länteen sitovien instituutioiden alkuperää on kuitenkin jäljitetty vieläkin aiemmilta ajoilta. Kaukiainen ehdottaa luvussa 4, että 1300- ja 1400-luvuilla hansakaupan laajentumisen ja hansakaupungeista tulleiden kauppiaiden välityksellä keskieurooppalaiset instituutiot, kaupungit ja kauppaoikeus kuten myös kaupan *lingua franca*, alasaksa, juurtuivat pohjoiseen periferiaan. Eli siinä missä Suomi oli ruotsalainen, Ruotsi oli saksalainen. Kaupallisten instituutioiden – hallinnon, kauppalainsäädännön, rahoitus-, maksu- ja markkinointijärjestelmien sekä tiedonvälityksen – osalta Itämeren piiri yhtäläistyi jo keskiajalla. Suomelle perustavin vaihe oli keskiaikainen turkiskauppa, jonka loistoaikaa olivat 1300- ja 1400-luvut. Vaikka Ruotsin kaupungit tai Novgorod eivät virallisesti olleet Hansaliiton jäseniä, niissäkin ulkomaankauppaa dominoivat etniset saksalaiset. Näin myös Turku ja Viipuri kytkeytyivät hansalaisiin kauppaverkostoihin. Tämä kaikki vähensi kauppatoimissa vaadittuja

maksuja ja muita ”transaktiokustannuksia”, eikä hollantilaisten tulo Itämerelle 1400- ja 1500-luvuilla sitä muuttanut.

Kuten teoksen avausluvussa todettiin, institutionaalisen ajattelun suuri kysymys on, miten instituutiot syntyvät ja kehittyvät. Voidaanko niitä suunnitella ja jopa siirrellä maasta ja kontekstista toiseen, niin kuin kehityspolitiikan hyvä hallinto -ajattelussa uskotaan, vai kehittyvätkö ne omissa yhteyksissään omalla logiikallaan? Tässä riittää historiantutkimuksella vielä paljon tehtävää, mutta Suomen historia vaihtuvine vieraine isäntineen viittaa vahvasti jälkimmäiseen vaihtoehtoon. Vaikka ”pohjoismaisilla” instituutioilla on pitkät juuret, niitä ei suunniteltu kansan hyvinvointia silmällä pitäen. Päin vastoin, eräät tärkeimmistä syntyivät aivan eri tarkoitukseen kuin mitä ne nyt palvelevat. Esimerkiksi valtionhallinnon pystyttäminen ja verotuksen systematisoiminen Kustaa II Adolfin valtakaudella (1611–1632) palveli Ruotsin suurvaltapolitiikkaa. Suomen alueesta tehtiin niiden kautta historiantutkija Mirkka Lappalaisen sanoin ”valtakunnan takapiha, jonka tehtävänä oli tuottaa muonavarvoja, tavaraa ja sotilaita sodankäynnin tarpeisiin”.³¹ Myöskään suuriruhtinaskunnan tullipolitiikkaa tai omaa rahaa ei luotu suomalaisen talousalueen pystyttämiseksi, saati maan valtiollisen itsenäisyyden valmistelemiseksi, vaan ne syntyivät, kuten Heikkinen osoittaa, pikemminkin Venäjän reformipyrkimysten ja sotapolitiikan sivutuotteina. Samoin suomalaisen metsänomistuksen kehityskaari, jota Markku Kuisma seuraa luvussa 15, paljastaa, miten moninaisten historiallisten voimien ja prosessien seurauksena jälkikäteen itsestään selviltä näyttävät ja annettuina otetut asiointilat syntyvät.

Instituutiot ovat kussakin maassa sisäisiä, mutta niihin vaikuttavat myös ulkoiset tekijät, mikä Suomessakin hyvin tiedetään. Vaikkapa hallitusmuodon päätyminen kansanvaltaiseksi vuonna 1919 liittyi maailmansodan lopputulokseen ja voitokkaiden länsivaltojen normitukseen, mutta toisinkin olisi voinut käydä.³² Ulkoisen paineen osuutta ei silti ole pohdittu kootusti institutionaaliseen kehitysnäkökulmasta. Erityisesti Venäjän ja Neuvostoliiton rooli Suomen kehityskertomuksissa on kiinnostava ja kaksijakoinen, unohtamatta maiden välisen suhteen väkivaltaisia ja tuhoisia ulottuvuuksia. Autonomian ajan virkamiehistö ei oman heikon asemansa vuoksi voinut lähteä Acemoglun ja Robinsonin käsitettä mukailleen ”ekstraktiivisuuden tielle”. Itsenäisyyden alkuvuosikymmeninä koettu ulkoinen uhka taas mahdollisesti vauhditti tuolloista keskustapoliittista reformismia mutta toisaalta johti poliittiseen levottomuuteen ja vasemman sivustan sulkemiseen 1930-luvulle tultaessa. Talvisota toi työmarkkinajärjestöjen sovun – ”tammikuun kihlauksen” – ja edisti vuoden 1918 perinnön virallista sovittelua. Toisen maailmansodan

jälkeen poliittisen vasemmiston ja ay-liikkeen osin rauhansopimukseen perustuva vapauttaminen vaikutti merkittävästi muun muassa sosiaalipolitiikkaan ja talouspolitiikan reunaehtoihin.

Ulkoinen paine kahden kasvuhakuisen yhteiskunnan, Neuvostoliiton ja Ruotsin, välissä on nähty myös ajan teollisuuspolitiikan ajurina.³³ Niklas Jensen-Eriksenin (luku 18) mukaan se ohjasi talouselämää keskittymään poliittisessa vaikuttamisessaan markkinatalouden yleiseen puolustamiseen erityisetujen ajamisen sijaan. Pelätty itänaapuri esiintyykin Suomen kehityskertomuksissa loppujen lopuksi *positiivisena* tekijänä, joka on saanut suomalaiset ryhdistäytymään ja puhaltamaan yhteen hiileen. Hieman ironisesti voisi kysyä, onko Suomi siis ruotsalaisesta institutionaalista perinnöstä onnekaasti Venäjän paineessa syntynyt timantti.

MAANTIEDE JA RESURSSIPOHJA

Poliittisten ja institutionaalisten tekijöiden painottaminen ja niiden ilmeinen tärkeys – kuinka pelisäännöt voisivat olla ohjaamatta peliä? – ovat hämärtäneet perinteisempää näkemystä, jonka mukaan viime kädessä taloudessa on kuitenkin kyse erilaisista tarjolla olevista resursseista sekä niiden kehittämisestä ja yhteen saattamisesta palvelemaan ihmisten tarpeita. Vaikka politiikka, instituutiot ja teknologia pitkälle muovaisivatkin resurssien hyödyntämistä, paljon riippuu myös siitä, mitä nuo resurssit ovat ja kuinka ne ovat hyödynnettävissä. Mahdolliset resurssit taas riippuvat luonnonoloista, joita määrittävät esimerkiksi ilmasto ja maantieteellinen sijainti. Suomalaisessa itseyymmärryksessä korostuu ilmaston karuus, joka on rajoittanut tuottavan maatalouden edellytyksiä, sekä maan syrjäinen sijainti kaukana kansainvälisiltä kulkureiteiltä. Ikään kuin maantieteelle emme voisi mitään, tässäkin suhteessa. Maantiede ei kuitenkaan ole kohtalo, sillä kotimaiset historialliset tekijät ja globaali taloudellinen muutos muovaavat sen merkitystä. Sijainnin merkitys muuttuu kuljetusolojen muuttuessa, eivätkä resurssit ole passiivisesti olemassa käyttäjänsä odottaen, vaan niitä kehitetään lisää sitä mukaa kuin niille ilmaantuu kysyntää.

Kylmän ilmaston merkitystä ei yksikään Suomen taloushistorian yleisesitys ole voinut ohittaa, eikä ole ollut vaikea ymmärtää sen vaikutusta viljelykasvien ja elinkeinojen levinneisyyteen. Silti on vielä paljon selvittämistä siinä, kuinka ratkaisevassa asemassa se on laajan maan eri osissa ollut.³⁴ Sijainnin vaikutus on ilmastoakin moniselitteisempi. Toki Suomi oli, ja on, keskeiseltä markkina-alueeltaan Länsi-Euroopasta katsottuna syrjässä. Se on kuitenkin meren äärellä, ja meritiet olivat ennen

rautateiden aikaa ylivoimaisia massatavaroiden kuljetuksessa. Syrjäisyys ei myöskään ole ollut yksinomaan haitta. Kriittisessäkin keskustelussa ei ole kumottu näkemystä, että metsät ovat kautta aikojen olleet Suomen ylivoimaisesti tärkein taloudellinen voimavara. Myöhemmän teollisen merkityksensä lisäksi ne olivat pitkälle 1900-luvulle asti olennaisia suomalaisille kotitalouksille. Vaikka kotikäytössä ja kaskiviljelyssä metsää surutta kaadettiin ja jo 1800-luvun puolivälissä sahateollisuuden levitessä kannettiin yleisesti huolta metsävarojen pikaisesta ehtymisestä,³⁵ maantieteellinen syrjäisyys osaltaan suojaasi Suomen metsiä liian intensiiviseltä hyödyntämiseltä. Niitä ei ehditty tyystin tuhota samalla tavalla kuin ensin Englannissa ja myöhemmin vaikkapa Norjassa.

Toinen maantieteellinen ”itsestäänselvyys” on ollut Suomen sijainti poliittisena ja kulttuurisena rajamaana kahden aikansa suurvallan ja keskeisen kulttuuripiirin, Venäjän ja Ruotsin, idän ja lännen välissä. Suomi oli kohtaamispinta ja suurvaltojen vuosisatainen pelinappula, mikä on sekin tunnetusti jättänyt jäljen suomalaiseen kansalliseen habitukseen. Taloudelliselle kehitykselle siitä on kuitenkin ollut lähinnä etua. Ruotsin, Länsi-Euroopan ja Venäjän taloudet ovat kulkeneet ajoittain niin eri tahtia, että Suomen taloudellinen kanssakäynti niiden kanssa on ollut Suomen kannalta toinen toistaan täydentävää tai paikkaavaa. Varhainen turkiskauppa idän suuntaan kääntyi länteen Ruotsin otteen lujittuessa. Pietarin kaupungin perustaminen Suomenlahden pohjukkaan vuonna 1703 palautti vedon itään luomalla uuden kasvukeskuksen, jonka kysyntä säteili etenkin Kaakkois- ja Itä-Suomeen. Venäjän vallan alla suhteet luonnollisesti tiivistyivät entisestään.

Suomen tekstiiliteollisuus syntyi Venäjän markkinoiden varaan. Vapaan kilpailun länsimarkkinoilla Suomi oli yksi periferiatuottaja, joka vei vähän jalostettuja tuotteita, kuten sahatavaraa. Korkeamman jalostusasteen teollisuus sen sijaan kehittyi paljolti suojattujen Venäjän markkinoiden varassa. Paperiteollisuus saattoi kasvaa ja voimistua autonomian aikana Venäjän suosiollisen tullipolitiikan suojissa, ja se oli Venäjän markkinoiden sulkeutuessa itsenäisyyden jälkeen kilpailukyinen länsimarkkinoilla. Toisen maailmansodan jälkeen neuvostoliittolainen kysyntä auttoi sotakorvausten päätyttyäkin konepajateollisuuden nousussa, ja se myös avitti myöhemmin sellaisia keskeisiä aloja kuin tekstiili- ja elintarviketeollisuutta kasvuun. Tämä tapahtui hallinnollisesti säännellyn idänkaupan kautta, jossa kauppasetta tasapainotti Neuvostoliitosta valtion monopoliyhtiö Nesteen jalostettavaksi tuotu öljy, joten se toi vakautta Suomen muuten kovin suhdanneherkkään ulkomaankauppaan, kunnes järjestelmä romahti.³⁶

Sijainnin merkitys pitkässä historiallisessa perspektiivissä voidaan tulkita vieläkin perustavampana, jos se kytketään institutionalistien politiikkasuositukseksi ironisesti sommittelemaan kehotukseen ”hankkikaa uusi historia”.³⁷ Pohjoismaisten instituutioiden taustalla häämöttää pohjoisten asutus- ja viljelyprosessien tukema pakkovoittoa hylkivä sosiaalirakenne. Ulkoinen geopoliittinen paine oli vielä kestettävissä, ja sen vaikutusta on pidetty jälkikäteen useissa käännekohdissa suorastaan rakentavana toisin kuin etelämpänä Euroopan pahimmilla sotatantereilla. Huolimatta Suomen asemasta idän ja lännen rajalla suurin osa kehitys-impulsseista näyttää kuitenkin olleen läntistä alkuperää – jopa osa niistä investoinneista, jotka tulivat välittömästi Venäjältä. Liittäminen lännen valtapiiriin 1100-luvulta takasi Suomelle jo varhain pääsyn Länsi-Euroopan tiedon verkostoihin ja markkinoille. Mikään tällaisista tekijöistä ei ole varsinaisesti suomalaisten omaa ansiota vaan muilta perittyä ja sattumalta saatua. Me emme tiedä, miltä ”länsiafrikkalainen” tai ”väliamerikkalainen” Suomi näyttäisi, mutta onko mitään syytä olettaa, että ne näyttäisivät samalta kuin pohjoismainen Suomi?

DISKURSSIT JA SUUNNITELMAT: NATIONALISMI JA POHJOISMAISUUS

Vaikka Suomen taloudelliselle ja yhteiskunnalliselle kehitykselle ei koskaan laadittu yhtä suurta suunnitelmaa, se ei suinkaan tapahtunut ilman suunnittelua ja keskustelua. 1800-luvun alussa poliittista ja yhteiskunnallista debattia käytiin siitä, olisiko Suomen tulevaisuus agraarinen vai industrialinen ja etenisiikö taloudellinen kehitys markkinavoimien vapauttamisen kautta vai tulisiko kansallisia tuotantovoimia kehittää aktiivisemmin valtion tuella. Tärkein käytännön politiikan kysymys oli jo silloin valtion rooli taloudessa: tuleeko sen vetäytyä taustalle, sallia vapaa kauppa ja vain turvata toimintaedellytykset markkinoille, kuten Adam Smithin nimeen vannova liberalismi oli jo 1700-luvun lopulta lähtien esittänyt? Vai voiko se puuttua aktiivisesti talouteen edistääkseen kansallisen teollisuuden kasvua esimerkiksi suojatullein, mikä oli 1800-luvun alkupuolen saksalais-ekonomisti Friedrich Listin tunnetuksi tekemä argumentti? Poliittisten ja taloudellisten realiteettien puitteissa käytännön politiikkaa tehtiin eri aineksia kokoavin kompromissein, ja tsaarin siunaamat elinkeinoelämän suuret uudistukset vetivät markkinatalouden suuntaan.

Kun keskustelua käytiin ”ajan kysymyksistä” – maakysymys, työväenkysymys, torpparikysymys, raittiuskysymys – takana häilyi isompia ”metakysymyksiä”, liittyen ennen kaikkea ”Suomen” olemukseen ja

modernisaatioon. Ne eivät kuitenkaan tarjonneet yhtä yhtenäistä tulevaisuudenvisiota ja toimintasuunnitelmaa vaan pikemminkin nostattivat uusia kysymyksiä. 1800-luvun lopulla yhä vaikutusvaltaisemmaksi kasvanut nationalismi löi lisää löylyä keskusteluun. Kuten Pauli Kettunen esittää (luku 11), Suomen poliittisen eliitin ”perifeerisen avantgardistinen” katse seurasi kehittyneempien maiden, etenkin Pohjoismaiden, kokemuksia etsien niistä ratkaisumalleja Suomea uhkaaviin ongelmiin. Pohjoismaisuus oli vielä 1800-luvulla tulevaisuuteen suuntautuva perspektiivi, mutta 1930-luvulta lähtien jo Suomen tulevaisuuden ”koodi”. Maailmassa nähtiin olevan eri kehitysvaiheissa olevia kansoja, ”eriaikaisten samanaikaisuutta”. Oli edistyneitä alueita ja jälkeenjääneitä alueita, ja Suomi sijoitettiin vakaasti jälkimmäisiin, periferiaan. Silloisista ”sivistysmaista” luotu kuva toimi vastakohtana kotoisten olojen takapajuisuudelle. Ongelmat esitettiin ensin, ratkaisujen soveltaminen seurasi kaukana perässä; keskustelun eturintama kulki käytännön toiminnan ulottumattomissa.

Metadiskurssit vaikuttivat taustalla myös myöhempiin, käytännönläheisempiin suunnitteluyrityksiin. Vetäessään yhteen suomalaisen sosiaalivakuutuksen suunnittelun pitkää linjaa Matti Hannikainen osoittaa luvussa 17, kuinka sosiaalipoliittisten toimien avulla on aina yritetty edistää reformistisia, porvarillista järjestelmää säilyttäviä rakennemuutoksia. Korporatistisessa suunnittelukoneistossa oli mukana alusta alkaen sosialidemokraattien edustajia, mutta työmarkkinajärjestöjen saaman vallan vastapainona niitä opetettiin ajattelemaan kansantaloudellisten rajoitteiden termin. Sosiaalivakuutuksen suunnittelu perustui ajatukseen, että jälkeenjääneisyydestä voitiin päästä eroon ja takamatka voitiin kääntää eduksi luomalla uusia instituutioita, ottamalla esimerkiksi pidemmälle kehittyneistä maista ja välttämällä muualla tehtyjä virheitä, toki talouden asettamissa rajoissa. Suunnittelussa näkyi myös taloudellisen ja valtiollisen kehityksen eriaikaisuus, joka luonnehti suomalaista yhteiskuntapolitiikkaa aina 1960-luvulle saakka. Edelleen yritettiin kiirehtiä tapahtumien edelle ja ratkoa ongelmia, jotka olivat vasta edessäpäin.

Eräänlaisena suomalaisen yhteiskuntapolitiikan suurena suunnitelmamana voidaan pitää Pekka Kuusen *60-luvun sosiaalipolitiikka* -teosta (1961), johon sekä Kettunen että Hannikainen viittaavat. Se oli Sosiaalipoliittisen yhdistyksen rahoittama yleistajuinen tutkimus, joka pantiin alulle 1950-luvun lopun kireässä taloudellisessa tilanteessa. Teoksen sanoma oli, että taloudellinen kasvu oli välttämätöntä ja että sosiaalipolitiikka oli väline sen edistämiseen, ei este tai hidaste. Kuusi peräänkuulutti rationaaliseen suunnitteluun perustuvaa ”kasvuhakuista yhteiskuntapolitiikkaa”, jossa ”talouspolitiikka ja sosiaalipolitiikka ovat kumpikin

yhtä ja samaa, yhtenäistä ja kokonaisvaltaista yhteiskuntapolitiikkaa”.³⁸ Kirja ehkä auttoi ymmärtämään sosiaalipolitiikan talouskasvulle alisteista välineellistä roolia, mutta kuten sosiaalipolitiikan tutkija Juho Saari on argumentoinut, saamastaan julkisuudesta huolimatta se ei juuri ohjannut yhteiskuntapoliittista päätöksentekoa.³⁹ Korporatismi osoittautui ”rationaalista suunnittelua” vahvemmaksi. Vuonna 1963 hyväksytty sairausvakuutuslaki tosin toteutettiin Kuusen mallin mukaan, mutta enimmäkseen sosiaalipoliittiset ratkaisut sovittiin kompromisseina työmarkkinajärjestöjen välisissä neuvotteluissa.

TASA-ARVO JA YHTEISKUNTARAKENNE: ELIITIT JA RAHVAS

Tasa-arvon kriteereillä arvioidun yhteiskuntarakenteen ja taloudellisen kehityksen suhde on yksi globaalien kehityskeskustelun ikivihreitä teemoja. Sen on nähty toimivan monin tavoin. Modernisaatioajattelussa taloudellinen kehitys suunnatessaan taloudellista aktiviteettia tuottavampiin toimiin samalla edistää pitkällä aikavälillä yhteiskunnan tasa-arvoistumista, vaikka kehityksen alkuvaiheessa eriarvoisuuden lisääntyminen saattoikin olla luonnollinen välitila.⁴⁰ Viime vuosien tutkimuskeskustelussa käsitys kehittyneiden maiden jatkuvasta tasa-arvoistumisesta on kuitenkin kyseenalaistettu, eikä myöskään ajatus teollistumisen varhaisvaiheen automaattisesta epätasa-arvoistumisesta ole päässyt kritiikittä.⁴¹ Tunnetuimmin Piketty on laajan historiallisen tilastoaineiston perusteella esittänyt, että teollisuusmaissa on vallalla 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun ensimmäisen globalisaation aikaa muistuttava tuloerojen kasvun ja yhteiskunnallisen eriarvoistumisen kehityssuunta, jonka taustalla on pääomatulojen palkkatuloja nopeampi kasvuvauhti. Ensimmäisestä maailmansodasta 1970–1980-luvuille ulottunut tasoittumisen kausi ei johtunut rakenteellisista lainalaisuuksista vaan pääoman kohtaamista šokeista, joita aiheuttivat sodat, talouskriisit ja valtioiden toimet. Uuden globalisaation kaudella kapitalismin rakenteellinen taipumus kohti kasvavaa epätasa-arvoa on taas saanut toimia vapaasti.

Toisaalta yhteiskunnan suhteellista tasa-arvoisuutta on myös pidetty kehityksen perustana ja sitä selittävänä tekijänä. Esimerkiksi käsitys talonpoikaisen metsänomistuksen ratkaisevasta merkityksestä metsäteollisuuden vientitulojen jakautumiselle perustuu juuri tällaiseen päätelyyn. Myös kehitystaloustieteen piirissä on esitetty tuloksia tasa-arvon ja talouskasvun välisestä positiivisesta yhteydestä.⁴² Institutionalistiset selitykset puolestaan usein korostavat eliittien vallan luonteen merkitystä

etenkin kehityksen alkuvaiheissa. Institutionalitit kyllä pitivät tasa-arvoistumista suotuisana talouden ja yhteiskunnan kehitykselle ja lopulta välttämättömänä kehityskulkuna, mutta heidän mielestään se tapahtuu eliittien ja instituutioiden muutoksen kautta. Acemoglu ja Robinsonin mukaan olennaista vaurauden jaon ja kehityksen näkökulmasta on, ovatko valtioinstituutiot suppean eliitin hallussa vai kontrolloivatko niitä väestöä laajemmin edustavat ryhmät.

1800-luvun Suomi ei tasa-arvolla ylvästellyt. Douglass C. Northin terminologiaa seuraten se oli ”rajoitun pääsyn järjestys”: vaikka monet kynnys ehdot siirtymälle ”avoimen pääsyn järjestykseen” olivat täyttyneet tai täyttyvässä, kehitysmaapiirteet olivat määrääviä. Kaupunkiväestöä oli vain vähän, ja se alkoi kasvaa ripeämmin vasta vuosisadan lopulla. Maan eliitti oli ohut ja suureksi osaksi muuta etnistä alkuperää kuin suomalaista – ruotsalaistaustaista tai ruotsalaistunutta. Valtaosa väestöä – ”rahvas” – eli maaseudulla, paitsi itsenäisillä tiloilla myös vuokratiloilla, monenlaisina palkollisina tai loisina tyystin vailla omaa maata. Itsenäisen, maata omistavan talonpojan aseman vahvistumisen käänköpuoli oli torppien ja tilattoman väestön määrän lisääntyminen; maaseudun halkaisi uusi luokkajuopa. Rankka ruumiillinen työ oli maaseudulla useimpien naisten ja miesten jokapäiväistä elämää. Kun miehet tekivät ajoittain muita töitä, karjatalous ja osa maataloutta jäi pääosin naisten vastuulle. Myös lapsia osallistui työntekoon, maalla ja kaupungissa. Heitä työllisti muun muassa Tampereen tekstiiliteollisuus, eikä lapsityö ollut muillakaan teollisuudenaloilla tuntematonta, maataloudesta puhumattakaan. Isoissa kaupungeissa lapset toimivat lisäksi pikkuapulaisina (tytöt), kengänkiillottajina (pojat) ja kaupustelijoina (kummatkin). Maalla lapset oppivat kaiken välttämättömän tekemällä, ja ero oppimisen ja työntöön välillä oli liukuva. (Luvut 7, 8, 9 ja 12.)

Politiisesti avainasemassa oli eliitti. Alapuro kuvaa, miten suomalaisen eliitin luonne muuttui 1800-luvun aikana ja kuinka se päättyi Venäjän keisarikunnan pakkovallan suojassa tekemään politiikkaa, joka jälkikäteen näyttäytyy suomalaisen kansallisen edun mukaisena. Vaikka eliitti kasvoi 1800-luvun edetessä, elettiin silti maassa, jossa miltei väistämättä ”kaikki tunsivat toisensa”. Henkilösiteet eri eliittien välillä olivat tiiviit; ylin virkamiehistö tuli aluksi aatelistosta. Samaan aikaan kuitenkin virkakoneistoa alettiin modernisoida säätämällä useimpien virkojen pääsyvaatimukseksi opillinen tutkinto. Se avasi vähitellen tietä myös aatellitömmille säätyläisille, kuten opettajien ja pappien pojille (tyttärille aukeni lähinnä säätyläisen vaimon rooli). Samalla nouseva taloudellinen eliitti kytkeytyi monin sitein hallinnolliseen eliittiin. Valtiopäivät tarjosi aateli- ja

porvarissäädyn suurliikemiehille poliittisen foorumin. Tässä saattoi olla kasvualustaa hyvä veli -verkostoille, joiden myöhempää historiaa ja roolia suomalaisessa korruptiossa Jensen-Eriksen selvittää luvussa 18.

Olemassa olevasta tutkimuksesta syntyy vaikutelma, että eliittejä ohjasi eräänlainen yhteinen eetos, jonka pohjalla oli tietty näkemys koko maan edusta, ei niinkään oman välittömän edun ajaminen. Suomen varhainen hallinto ei myöskään ollut erityisen korruptoinut – sikäli kuin tiedetään, sillä aihetta on historiallisesti tutkittu varsin vähän. Kuten Jensen-Eriksen kertoo, korruptiotapauksia toki tunnetaan. Ne ovat kuitenkin itsenäisyyden ajalta, eikä kaikkia varmaankaan ole vielä tuotu päivänvaloon; ja se mitä on, ei aina ole koskettanut poliittisen korruption kovinta ydintä, kuten Jensen-Eriksenin analyysi taannoisesta vaalirahakeskustelusta osoittaa. Silti Suomen suuriruhtinaskunnan virkamiesvaltion politiikkaa ei tehty köyhimpien ja haavoittuvimpien kansanosien hyvinvoinnin ehdoilla. Surullisenkuuluista esimerkki on se, miten senaatin talousosasto finanssipäällikkönsä (”valtiovarainministeri”) J. V. Snellmanin johdolla vuonna 1867 kohtalokkaasti vitkasteli ulkomaisen valtionlainan ottamista avustusviljan hankkimiseen pahenevasta nälänhädästä kärsiville. Hätäapulainan pelättiin vaarantavan äskettäin käyttöön otetun markan arvon ja lainahanat haluttiin pitää auki muun muassa rautateiden rakentamista varten. Kun laina viimein päätettiin ottaa, apu tuli liian myöhään, sitä oli liian vähän ja se vähäkin usein jaettiin väärin. Kuten Antti Häkkinen ja Andrew G. Newby luvussa 5 osoittavat, 1860-luvun lopun nälkäkatastrofilla oli monia toisiinsa kietoutuneita syitä, mutta valtionvallan heikko esitys ja pieleen mennyt avustustoiminta kantavat ison osan vastuusta. Myöhään ja epätasaisesti jaetun avun jättämä katkeruus manattiin uudelleen esiin vuonna 1918.

Eliitin ajattelu oli myös elitististä, suomalaisen nationalismin varhaisinta muotoa fennomaniaa myöten. Fennomaanit eivät tavoitelleet yhteiskunnan rakenteen muuttamista vaan sitä, että ”ruotsinkielisen ja -mielisen yläluokan tilalle [saataisiin] suomenkielinen ja -mielinen yläluokka”, kuten amerikansuomalainen historioitsija John Wuorinen aikoinaan muotoili.⁴³ Kyynisemmästä intressinäkökulmasta tärkeää oli, että hallintoeliitin valta-asemalla ei Suomessa ollut sellaista taloudellista ja sosiaalista pohjaa kuin Baltian ja eräiden muiden imperiumien vähemmistöalueiden aatelilla oli maanomistuksessa. Suomalaisen virkamiehistön sosiaalinen valta-asema perustui sen asemaan suuriruhtinaskunnan hallinnossa, ilman Baltian hallitsevan kerroksen tapaista vahvaa luokkavaltaa. Suomen eliitti oli riippuvainen valtiosta, ja sen kansallista suuntautumista tukivat toisaalta tarve vallan oikeutukseen, toisaalta huoli

virvakoneiston asemasta suhteessa keskusvaltaan. Suomessa hallitsevaksi maanomistajaluokaksi olivat tulossa hyvin toimeentulevat talonpojat. He vaurastuivat 1800-luvun jälkipuolella niin rivakasti, että juopa herasomistajaan kuroutui umpeen. Samalla talonpoikaissäädystä tuli valtiopäivillä tasaveroinen muiden säätyjen kanssa ja talonpoikaissukujen vesoilte avautui entistä enemmän mahdollisuuksia nousta koulutettuun eliittiin. Se takasi suomalaisen maaseutuväestön vauraammalle osalle vankan yhteiskunnallisen aseman ja poliittisen selkänöjan pitkäksi aikaa eteenpäin.

Talonpoikaiston ylimmän kerroksen ”porvarillistuminen” heijasteli maatalouden ja maaseudun murrosta, joka eteni teollistumisen myötä. Tämän murroksen vastapoolina oli talonpoikaiston alempien kerrosten osittainen ja vaiheittainen proletarisoituminen. Markkinasuhteet työntyivät maataloille, kun maataloustuotteiden maailmanmarkkinat laajenivat ja viljan hinta laski sen tuonnin lisääntyessä, kuten Matti Peltonen selvittää luvussa 7. Suomenkin maatalous alkoi kaupallistua ja painotua karjatalouteen, erityisesti maidontuotantoon, joka meijeri- ja jäähdytysteknologian kehityksen myötä muuttui osin meijeriteollisuudeksi. Venäjän vallan alkuvuosiin asti Suomi oli omavarainen viljan suhteen, katovuosina toki nälkäkuolemien hinnalla; sata vuotta myöhemmin Suomi osallistui maataloustuotteiden maailmanmarkkinoihin ennen kaikkea leipäviljan tuojana ja meijerituotteiden, etenkin voim, viejänä. Metsästä saatiin lisäansioita, joko suoraan puun myynnistä tai hevosen ja kirveen avulla puunkaatoon ja kuljetukseen liittyneestä työstä. Itsenäisyyden aikaiset maareformit sekä karjalaisten evakkojen asuttaminen veivät maaseutua ja koko maata yhä pientila- ja perheviljelmävaltaisempaan suuntaan. Pienviljelijän elämän kituliaat edellytykset kuitenkin kuihtuivat, kun puunkorjuu koneellistui ja sivuansiot hävisivät. Maalaisköyhälistö liukeni tehtaisiin, rakennustyömaille ja palveluammatteihin etelän kaupunkeihin ja Ruotsiin (luku 10).⁴⁴

Maaseudun syvien yhteiskunnallisten juopien noteeraaminen kyseenalaistaa teesin talonpoikaisen metsänomistuksen siunauksellisuudesta Suomen yhteiskunnalliselle kehitykselle, vaikka ei välttämättä romuta sitä. Maaseudun tilaton väestö ei ennen itsenäisyyden alkuvuosien maareformeja omistanut tilojaan, joten se ei omistanut metsääkään. Kuten Peltonen toteaa, pääsääntöisesti vain maanomistajat saattoivat myydä metsää, ja heistäkin niin teki vain osa, noin kolmannes 1900-luvun alussa.⁴⁵ Metsästä saadut ansiot eivät siis ainakaan vielä 1900-luvun alussa muodostaneet määräävää osaa maatilatalouden käteistuloista. Maatalouden kaupallistuminen ja rahatalouden leviäminen kytkeytyivät

enemmänkin lypsykarjatalouden ja meijeriteollisuuden kehitykseen. Metsäteollisuuden näkökulmasta kysymystä lähestynyt Kuisma taas on sitä mieltä, että vaikka vain kolmasosa tilallista olisi myynyt metsää, se oli joka tapauksessa elintärkeä lisätulojen lähde. Hän myös uskoo, että lisääntyneet metsätulot olivat oleellisena tukena kivuliaassa siirtymävaiheessa vanhakantaisesta viljanviljelystä karjatalouteen. Lisäksi hänen mielestään metsänomistuksen ja vientiteollisuuden symbioosissa tärkeämpiä olivat teolliset kehitysimpulssit, jotka olivat nostamassa Suomea tyypillisen perifeerisen halpa- ja raaka-ainetuottajan roolista ylöspäin jalostus- ja osaamisketjussa.⁴⁶

Kysymys koko metsäklusterin merkityksestä ja sen mekanismeista Suomen taloudelliselle ja yhteiskunnalliselle kehitykselle on siis edelleen hämmästyttävän avoin. Se kytkeytyy omistusoikeuksien ja suur- ja pienomistuksen suhteiden myötä myös teoreettisiin keskusteluihin, kuten uusinstitutionalismiin, sekä pohjoismaisen asutus- ja maanomistumallin kaltaisiin syvärakenteisiin. Jos enää ei voida muutta mutkitta olettaa, että metsänomistukseen perustuneet vientitulot vaurastuttivat koko maaseutua 1870-luvulta lähtien, se ei silti tarkoita, etteikö edelleen olisi perusteita pitää metsävaroja Suomen talouskehityksen veturina. Silti systemaattinen, teorialle herkkä ja monipuolisella empiirisellä aineistolla perusteltu tutkimus metsän kokonaismerkityksestä ja sen muutoksesta Suomen historian eri vaiheissa puuttuu yhä. Peltosen ja Kuisman debatin – jos sitä sellaiseksi voi kutsua – aineisto on hajanaista ja peräisin lähinnä 1800-luvun lopulta ja 1900-luvun alusta, ja harvat synteisiä tavoitelleet kehitystutkijat ovat ajautuneet akateemiseen periferiaan. Tämä on selvästikin yksi niistä Suomen taloushistorian kysymyksistä, joista tarvitaan uutta yksityiskohtaista tutkimusta ja tulosten yhteenvetoa. Se edellyttäisi järjestelmällisempää pitkän aikavälin dataa, joka valaisisi sekä Suomen vientituotteiden hinnanmuodostusta että niistä saatujen tuottojen pitkän ajan jakautumista siten, että mukana olisivat kaikki metsästä suoraan tai epäsuorasti saadut tulot.⁴⁷ Se mahdollistaisi näiden tulojen yhteiskunnallisten vaikutusten analyysin.

Suomalaisen yhteiskunnan tasa-arvoistuminen on ollut pitkä prosessi, johon on liittynyt paljon muutakin kuin metsätuloja. Ilmeisiä ajureita olivat ensin eliittien rekrytointipohjan laajentuminen ja sitten uusien yhteiskunnallisten voimien järjestäytyminen luokkapohjalta ajamaan omia etujaan. Myös suomalaisena saavutuksena usein pidetty ja kehitysmaillekin malliksi nostettu sukupuolten suhteellinen tasa-arvo on ollut monipolvisen historiallisen kehityksen tulosta. Sitä ei suunniteltu sellaiseksi, millainen siitä tuli, ja sen synnyssä on vielä paljon selvitettävää.

Naisten varhaisen äänioikeuden ja sukupuolten välisen tasa-arvon muiden ilmentymien selitykseksi on usein tarjottu suomalaisten naisten laajaa historiallista osallistumista työntekoon. Kuten Pirjo Markkola ja Ann-Catrin Östman luvussa 9 argumentoivat, niin ”kehitysmää-Suomen” kuin nykyisten kehitysmaidenkin kokemus kuitenkin osoittaa, että ainakaan maatalouden sukupuolittunut työnjako tai naisten perinteisesti raskas maataloustyö eivät ole automaattisesti tuoneet tasa-arvoa.

Näyttää myös todennäköiseltä, että joillain tasa-arvon ulottuvuuksilla on pohjoismaista hyvinvointipolitiikkaa pidemmät ja paksummat historialliset juuret. Tyttöenemmistö sinänsä vaatimattoman kokoisessa oppikoulutuksessa syntyi jo suuriruhtinaskunnassa, kun uudenlaisten ”siistien sisätöiden” hidaskasvu kaupoissa ja konttoreissa teki tyttöjen kouluttamisesta suhteellisesti kannattavampaa kuin poikien. Tämä ei ollut ainutlaatuaista, vaan vastaava rakenne oli havaittavissa esimerkiksi monissa anglosaksisissa maissa.⁴⁸ Sairaanhoidon kulutuksessakaan ei näytä maailmansotien välillä esiintyneen sukupuolisyryntää kotitalouksien sisällä. Niukat rahalliset panostukset kohdistuivat ensi sijassa lapsiin ja vastasiivat iän ja sukupuolen mukaan vaihteleviin tarpeisiin.⁴⁹ Nämä löydökset antavat suhteellisen myönteisen kuvan resurssien ja hyvinvoinnin jakamisesta suomalaisissa kotitalouksissa verrattuna esimerkiksi 1800-luvun Britanniaan tai moniin kehitysmaiin. Taloushistorian tutkijat ovatkin etsineet vastaavanlaisista mikrotason syvärakenteista selityksiä myös väestöjen ja alueiden myöhempään menestykseen tai sen puutteeseen.⁵⁰

OMAA TIETÄ OSAKSI MAAILMANTALOUTTA

Tämän kirjan pohjalta voi tuskin olla epäilystä siitä, että Suomen historiallinen kehitystie on ollut pitkä, mutkittava ja erityinen. Saattaa olla, että samaa voidaan sanoa mistä hyvänsä maasta, mikäli vain mennään riittävän syvälle yksityiskohtiin, mutta Suomea on ehkä tavallistakin vaikeampi istuttaa mihinkään ilmeiseen kehitysmalliin. Kun otetaan lähtökohdaksi pidempi aikaväli, Suomi ei ainakaan näytä taipuvan pohjoismaiseksi ”inhimilliseksi kehittäjäksi”, jossa julkisen vallan edistämä tasa-arvo, hyvinvointi ja osaaminen olisivat sysänneet talouskasvun liikkeelle ja tukeneet. Jo Saarisalan YK:n inhimillisen kehityksen indeksin (HDI) inspiroiman tilastollisen tarkastelun perusteella (luku 2) on mahdollista väittää, että kiinniotto – tai oikeastaan irtiotto – alkoi talousedellä ja koulutus seurasi vasta jäljessä. HDI:n kolmannen osion, terveyden, kohdalla siirtymä käynnistyi ensimmäisenä mutta eteni hitaasti ja loppui viimeisenä. Teoksen muut talouskehitystä ja koulutusta käsittelevät luvut

(6, 8, 12 ja 14) antavat tälle argumentille tukea. Kehitysprosessien tsaarinaikaisista iduista ja myöhäisestä kypsymisestä huolimatta moni käännekohta on ajoitettavissa heti itsenäistymisen jälkeisiin vuosikymmeniin. Talouskasvu kiihtyi perifeerisiä verrokkeja nopeammalle tasolle, ja koulutuspanostukset alkoivat vihdoin kasvaa. Lopullinen läpimurto tapahtui kuitenkin varsin myöhään, vasta 1960–1980-lukujen teknis-taloudellisen loppukirin ja hyvinvointipoliittisten suurhankkeiden myötä.

Monet Suomen kehityshistorian perusprosessit näyttäytyvät siis pitkälle sattumanvaraisten ja paikoin kaoottistenkin historiallisten kehityskulkujen seurauksina. Jos sieltä piiryykin esiin ”inklusiivisia” instituutioita tuottavia hyvän kehiiä, ne eivät näytä olevan seurausta niinkään hyvää tarkoitettavista interventioista tai tietoisesta suunnittelusta vaan lähinnä toisiinsa vain epäsuorasti liittyneiden tapahtumien sarjoista. Olihan Suomen valtiollisen itsenäisyyden perustan pohjustanut Suomen suuriruhtinaskunnan muotoutuminen autonomiseksi taloudelliseksi alueeksi kaikkea muuta kuin mitä Venäjä alun perin oli aikonut, ja Suomi sai pitää vuonna 1860 luodun markkansa erillään Venäjän rahajärjestelmästä syistä, joilla ei juuri ollut tekemistä Suomen talouden kehitystarpeiden kanssa. Laaja talonpoikainen metsänomistus syntyi yli kaksisataavuotisessa tapahtumaketjussa, jossa hyvin erilaista politiikkaa omasta näkökulmastaan ajaneet hallitsijat vaihtuivat toisiin kahteen otteeseen. Myös toisen maailmansodan jälkeisen vientivetoisen kehitysstrategian saumattomilta osilta näyttävät devalvaatiot toteutettiin vasta kovan kullissien takaisen lobbauksen ja poliittisen väännön jälkeen.⁵¹ Kehät saattoivat kulkea niin alas- kuin ylöspäin, kuten Aappo Kähösen (luku 16) esitys Suomen suistumisesta sisällissotaan vuonna 1918 ja sitä seuranneesta yhteiskunnan eheytymisestä 1920- ja 1930-luvuilla osoittaa. Selvästi Suomen historiassa, niin kuin historiassa aina, olisi monesti voinut käydä toisinkin.

Silti Suomi päätyi perustaltaan pitkälti samanlaiseen talouteen ja yhteiskuntaan kuin monet muut, omaa kehitystietään kulkeneet maat. Jos pohjoismaisuudesta aikoinaan haettiin mallia Suomelle, toisen maailmansodan jälkeen Suomesta itsestään tuli Pohjoismaa muiden joukossa. Suomi kuroi vanhat erot kiinni niin henkeä kohti lasketulla bruttokansantuotteella kuin HDI-mittarillakin mitattuna, ja esimerkiksi Dieter Senghaas saattoi käsitellä Suomea yhteisen pohjoismaisen kehitystien yhtenä muunnelmana. Tätäkin laajemman viiteryhmän Suomelle löysi tunnettu taloushistorioitsija Joel Mokyr suomalaishistorioitsijoiden *The Road to Prosperity* -teoksen esipuheessaan. Useat kirjan kirjoittajat argumentoivat Suomen kehityksen seuranneen erityistä ”Suomen mallia”, johon kuuluvat tasa-arvo ja luottamus, tai laajemmin ”sosiaalinen pääoma”, valtion

ja metsäteollisuuden vahvat roolit, innovatiivisuus sekä maantieteellinen asema idän ja lännen välissä.⁵² Mokyr ei täkyyn tartu vaan julistaa sen sijaan Suomen tien olevan ”kaukana ainutkertaisesta”: samaa mallia ovat Suomen ja muiden Pohjoismaiden ohella noudattaneet muutkin ”pienet menestyksekkäät eurooppalaiset taloudet”, joihin Mokyr laskee myös Belgian, Hollannin, Itävallan ja Sveitsin.⁵³ Missä siis ovat Suomen sekä muiden Pohjoismaiden ja pienten eurooppalaisten menestyjien kehitysteiden ja kehityksen erot ja yhtäläisyydet?

Ajatus yhteisestä pohjoismaisesta kehitystiestä perustuu ennen kaikkea Pohjoismaiden historiallisten instituutioiden samankaltaisuuteen sekä yhtäläisyyksiin niiden myöhemmässä yhteiskuntarakenteessa ja politiikassa. Vaikka käsitys sisäisesti yhtenäisestä vapaasta talonpoikaistosta ei kriittistä tarkastelua kestäisikään, hyvin todellinen ero Pohjoismaiden ja Elben itäpuolisen Euroopan välillä oli se, että maaorjuutta ei Pohjoismaissa tunnettu. Päin vastoin talonpojilla oli säätyinä poliittinen rooli valtakunnan hallintoa myöten ja pitkä maareformien sarja teki heistä lopulta myös tärkeimmän maanomistajaluokan. Tämä heijastui moderneihin poliittisiin laitoksiin, jotka perustuivat nelijaolle konservatiivit, liberaalit, talonpoikaismuutokset ja sosiaalidemokraatit. Juhana Vartiainen on esittänyt, että vaikka Pohjoismaiden resurssipohjassa ja tosiasiallisissa kehitysteissä oli huomattaviakin eroja, niillä oli kuitenkin joukko yhtäläisyyksiä, jotka suosivat niiden kehitystä. Näitä olivat muun muassa ”tasa-arvon kulttuuri”, usko ja satsaus koulutukseen kansalaisuuden rakentamisen keinona, vahva oikeusvaltio, valtion huolenpito tärkeimmistä luonnonresursseista, sopiva sekoitus markkinataloutta ja julkisen vallan toimia sekä taloudellisen avoimuuden ja teknologisen edistyksen omaksuminen.⁵⁴

Myös Mokyr painottaa menestyjäm maiden resepteinä talouden avoimuutta, hyvin toimivia poliittisia laitoksia, sitoutumista markkinatalouteen ja omalle tuotannolle sopivien talouden lokeroitten (*niche*) löytämistä. Näiden taustalta hän taas nostaa esiin kaksi ratkaisevaa tekijää, ”eurooppalaisen valistuskerhon jäsenyyden” ja pienen koon. ”Valistuskerho” viittaa valistusajalta periytyviin arvoihin, joissa tiede ja teknologia tunnustetaan pitkän ajan talouskasvun avaimeksi ja turvaudutaan avoimeen markkinakilpailuun erityisetujen etsimisen (*rent-seeking*) sijasta. Pienet maat taas selviävät isoja paremmin, koska niiden ei Mokyrin mukaan tarvitse sotkeutua globaaleihin konflikteihin ja ne pystyvät pitämään paremmin yllä institutionaalista ketteryyttä, jota alati muuttuvaan teknologiseen ympäristöön sopeutuminen vaatii. Mokyr uskoo, että huolimatta erilaisesta historiastaan, kulttuuritaustastaan tai resurssipohjastaan menestyksekkäät taloudet ovat tulleet yhä samankaltaisemmiksi.

”Kaikki rikkaat ja menestyneet taloudet ovat toistensa kaltaisia, jokainen epäonnistunut talous on epäonnistunut omalla tavallaan,” hän muotoilee *Anna Kareninan* kuuluisaa alkulausetta mukaillen.⁵⁵

Niin Pohjoismaille kuin muillekin eurooppalaisille menestyjille ominaisiksi uskotut piirteet ovat kuitenkin näissä esityksissä niin moninaiset ja löysästi muotoillut, että niiden läsnä- tai poissaoloa historian eri vaiheissa voi melkein aina yrittää perustella historialliseen lähdeaineistoon viitaten. Ne enemmänkin kuvaavat sitä, miltä voittajat näyttävät, kuin selittävät itse voittokulkua. Mikäli kaikki rikkaat ja menestyneet taloudet ovat toistensa kaltaisia, sekin on historian tuotosta. Kehityshistoriassa tarkastellaan pitkiä, vähintään satojen vuosien mittaisia historiallisia prosesseja, joita on mahdoton puristaa yksinkertaiseksi kehitysmalliksi tai -reseptiksi. Tästäkin teoksesta on käynyt ilmi, että ne kulttuurin, talouden ja yhteiskunnan muodot, joita malleissa esitetään kehitykselle suotuisina – vaikkapa vahva sitoutuminen markkinatalouteen, tasa-arvo ja satsaus ihmisten hyvinvointiin – ovat usein lähemmin katsottuna pikemminkin aikaisempien prosessien seurausta kuin niiden alkuperäisiä edellytyksiä. Ne saattavat nykyään ylläpitää talouskasvua ja kehitystä, mutta matka tuohon tilanteeseen on ollut pitkä ja kulkenut monipolvisen, usein repivän ja osin väkivaltaisenkin kehitysprosessin kautta. Noista piirteistä on tullut kiinteä osa prosessia vasta jossain sen myöhemmässä vaiheessa, ja monet tekijät ja voimat ovat historian kehkeytyessä vaikuttaneet niihin. Etenkin Suomessa, jonka taloudellinen ja yhteiskunnallinen menestystarina teollisuuden läpimurtoineen ja hyvinvointipanostuksineen on historiallisesti hyvin tuore, lyhimmillään ehkä runsaan puolen vuosisadan mittainen, näiden puolien painotus jättää varjoon niiden synnyn ja juurtumisen mahdollistaneiden historiallisten edellytysten selvittämisen.

Mutta mikäli niin monet maat ovat omista lähtökohdistaan ja oman, osin sattumanvaraisen historiansa kautta päätyneet suurin piirtein samanlaiseen ”kehittyneeseen” ja moderniin talouteen ja yhteiskuntaan, jossa tuntuvistakin kulttuurin ja politiikan eroista huolimatta ihmisten valtaosan elämän ehdot ovat suurin piirtein samanlaiset, jää kysymys: kun otetaan tarkasteluun kehityksen koko pitkä linja, onko mahdollista, löytää sellaisia perustekijöitä tai syitä, jotka selittäisivät, miksi näin on tapahtunut? Miksi kaikki nuo erillisiltä näyttävät historialliset sattumat ovat johdaneet, jos kohta kulttuurisesti hyvinkin kirjavaan, niin taloudellisesti ja yhteiskunnallisesti samankaltaiseen yhteiskunnalliseen lopputulokseen?⁵⁶ Silloin Suomi voi olla tärkeä tapaus, koska se lähti monissa suhteissa aivan eri tilanteesta kuin monet muut Mokyriin esimerkkimaat, vaikka kaikki kehittyivät osana Länsi-Eurooppaa. Hollanti ja Belgia olivat teollisen

vallankumouksen eturintamassa heti Englannin jälkeen, eivätkä Sveitsi ja Itävalta jääneet niistä kauas. Myös muissa Pohjoismaissa modernin taloudellisen kehityksen prosessi käynnistyi ja vauhdittui Suomea aikaisemmin ja hyvinvointivaltiota rakennettiin niissä tuntuvasti nopeampaa tahtia.⁵⁷ Mikä selittäisi Suomen ja näiden muiden maiden kehitysteiden myöhempää samankaltaistumista?

Vastausta voi lähteä etsimään ajatuksesta, että globaalien talouden menestyjät pääsivät osallisiksi paitsi tuon talouden lisääntyvästä vauraudesta myös teknologiasta, jolle vauraus perustui, ja osallistuminen maailmantalouteen yhdenmukaisti niiden instituutioita. Suomelle se on ollut pitkä, kollektiivinen oppimisprosessi, jonka eri vaiheiden ajoitus on ollut monin tavoin onnekas. Suomella oli monia ”takapajuisuuden etuja”, joskaan ei – paitsi ehkä teknologian tuonnissa – aina juuri siinä mielessä kuin Alexander Gerschenkron esitti (luku 1). Suomi onnistui säätelemään väestönkasvuun maastamuutolla ennen kuin hedelmällisyyden kestävä lasku suuriruhtinaskunnan loppuvuosina alkoi.⁵⁸ Syrjäinen sijainti suojeli sen arvokkainta luonnonvaraa, metsiä, täystuholta, kunnes metsien arvo kääntyi metsäteollisuuden kehityksen myötä nousuun ja niitä opittiin hoitamaan järkipäisesti. Integroituminen eurooppalaiseen maailmantalouteen tervan, puutavaran, sellun ja paperin viennin välityksellä tapahtui asteittain ja voimistui vasta ajankohtana, jolloin teollistuvalla Euroopalla oli jo varaa maksaa kohtalaisia hintoja metsätuotteista. Kun viljan maailmanmarkkinahinnat kansainvälisen kauppajärjestelmän kehityksen myötä samaan aikaan laskivat, Suomen ulkomaankaupan vienti- ja tuontihintojen suhde kehittyi maan kannalta positiivisesti teollisuuden tärkeimpinä kasvukausina.⁵⁹ Vientitulot jakautuivat talonpoikaisen maanomistuksen ja metsätöiden kautta sen verran laajalle yhteiskuntaan, että ne vauhdittivat kotimarkkinoiden ja niille tuottavan teollisuuden kasvua. Teollisuuden alkuvaiheessa tarvitsema teknologia oli yksinkertaista, eikä sen omaksumiselle ollut tehokkaita kansainvälisiä sopimusesteitä. Kun omaa teollisuusteknologiaa ei ollut, sitä voitiin kopioida ulkomailta. Suorasta kopioinnista siirryttiin vähitellen tuotekehittelyyn ja innovointiin, ja myös maahan tuotavan teknologian tasoa voitiin nostaa. Vaikka kansan lukutaito oli kauan kinkeritasoista, maassa oli pieni kosmopoliittinen eliitti, joka seurasi, mitä muualla maailmassa tapahtui, ja oli halukas oppimaan lisää. Joukko lääkäreitä, insinöörejä ja opettajia matkusteli, opiskeli ja työskenteli ulkomailla niin valtion kuin kaupunkien tuella ja toi kotiin soveltamiskelpoisia ideoita (luku 11).⁶⁰ Tässä mielessä perifeerinen Suomikin ehkä oli Mokyriin ”valistuskerhossa”, ainakin myöhäisenä ehdokasjäsenenä. Myöhemmin voimistuva

satsaus koulutukseen kohotti työvoiman osaamistasoa ja mahdollisti edistyneemmän teknologian käyttöönoton ja edelleen kehittämisen.

”Suomen ihme” pitäisikin nähdä osana laajempaa ”Euroopan ihmettä”, syrjäisen ja resurssiltaan rajallisen Länsi-Euroopan taloudellista ja poliittista nousua globaaliksi mahdiksi.⁶¹ Silloin keskustelu kuitenkin loikkaa toiselle metatasolle ja vanhat kysymykset palaavat. Jos Suomen taloudellisen ja yhteiskunnallisen kehityksen nähdään tapahtuneen lisääntyvänä yhdentymisenä Euroopan ja ”lännen” kehitykseen, mitkä ovat olleet tuon laajemman kehityksen käyttövoimat? Missä määrin Euroopan kehitys on perustunut uusiutumattomien, etenkin fossiilisten luonnonvarojen ja muun maailman resurssien hyväksikäyttöön, jonka kestättömyys on paljastumassa? Eurooppa, tai Länsi-Eurooppa, ei integroitunut mihinkään olemassa olevaan maailmantalouteen, vaan laajentaessaan valtaansa yli maapallon se samalla rakensi tuon talouden omaa kehitystään palvelemaan. Juontuiko eurooppalaisten menestys heidän omasta etevämyydestään ja voimavaroistaan, ja mikä oli muun maailman resurssien hyväksikäytön merkitys? Vaikka viimeistä sanaa tässäkin keskustelussa tuskin on vielä sanottu, on ilmeistä, että Euroopan vaurautta ei luotu pelkästään sen omasta maaperästä ja yksin sen asukkaiden voimin. Sitä ruokivat myös ulkopuolelta sekä enemmän että vähemmän vapaaehtoisessa vaihdossa hankitut resurssit, vaikka emme tiedä, miten paljon. Historiallinen kehitys ei ole ollut nollasummapelejä mutta ei myöskään jatkuva sarja *win-win*-pelejä, vaan siinä on ollut voittajansa ja häviöjensä. Kysymys on olennainen Suomenkin kannalta huolimatta siitä, että siirtomaaidentiteetti on suomalaisesta omakuvasta torjuttu. Suomen asema muodostuvassa maailmanjärjestelmässä oli kaksijakoinen: samalla kun sen omaa taloutta kehitettiin poliittisesti alistetussa, jossain määrin siirtomaanomaisessa asemassa, se osallistui ensin terva- ja sitten sahatavaratuotannon ja -kaupan kautta kansainväliseen työnjakoon siirtomaavaltiaiden puolella ja hyötyi siitä. Ei ole syytä epäillä, etteikö orjalaivojakin olisi tervattu myös suomalaisella (”Tukholman”) tervalla, ja tropiikin lahjat tulivat suomalaisten ulottuville siirtomaatavarakauppojen hyllyiltä.⁶²

Vaikka maailmantalous imaisi mukaansa ja yhdenmukaisti, oma historia toisaalta erotti ja erilaisti: se muovasi Suomen kehitystien omanlaisekseen. Silloin ratkaiseva tekijä oli politiikka, ymmärrettynä taisteluna ja neuvotteluna, jossa yhteiskunnalliset voimat ja niiden edustajat pyrkivät ajamaan omia etujaan ja sovittelemaan niitä yhteen valtion puitteissa. Suomenkin kehitys riippui olennaisesti siitä, mitä poliittisia päätöksiä kussakin vaiheessa tehtiin, ja näin se riippui yhteiskunnallisten voimien kulloisistakin valtasuhteista. Venäjän valta toi Suomeen vieraan

valtioyksikön mutta paradoksaalisesti myös sen verran laajan poliittisen autonomian, että sen puitteissa oli mahdollista alkaa kehittää omaa kansantaloutta ja ”talousvaltiota” globaaliin talouteen osallistuen. Aluksi valtaa käytti kapea virkamieseliitti, joka samaisti omat etunsa itse kuvittelemansa ”Suomen kansan” etuihin. Eliitit eriytyivät rekrytointipohjan laajentuessa, ja ”kansa” tuotti niille pettymyksen, kun sen sisältä nousivat voimat järjestäytyivät uudenlaisten ryhmäidentiteettien pohjalta omia etujaan ajamaan. 1900-luvulle tultaessa keskiluokka ja talonpoikaisto alkoivat työntää fennomaniaan tukeutunutta vanhaa virkaeliittiä vähä vähältä ulos vallasta ja työväestö päätyi haastamaan koko vanhan järjestyksen. Talonpoikaiston eriytyminen maata omistavaksi ja -omistamattomaksi luokaksi kärjisti maaseudun sisäisiä ristiriitoja ja oli osaltaan johtamassa imperiumin romahdusta seuranneeseen sisällissotaan.

Itsenäisyyden ja verenvuodatuksen jälkeen sovittelu eteni hitaasti ja puuskittain. Maareformit loivat suuren määrän uusia metsänomistajia ja pientilallisia, mikä lievensi vastakohtaisuuksia 1920- ja 1930-luvuilla. Kun liberaalin demokratian inklusiiviset instituutiot ajettiin Euroopassa asteittain puolustuskannalle, pohjoismainen kansanvalta kesti Suomessakin, vaikka horjahdellen. Työväenliikkeen laillisina toimineet osat saivat kokeilla hallitusvastuuta ja talonpoikaismarsijoiden perilliset siirtyä eduskuntatalon portailta sen sisäpuolelle, mustissa paidoissa tai ilman. Sodan jälkeen toisia jakolinjoja haudattiin ulkoisen uhan alla ja toiset kärjistyivät poliittisen kentän vasemmalla laidalla, samalla kun sallitut ja kielletyt osapuolet vaihtoivat paikkaa. Maaseudun laajamittainen pienviljely lisääntyi karjalaisevakkojen asutuksen myötä, mutta tämä osoittautui lopulta historialliseksi välivaiheeksi, kun köyhimmät siirtyivät uusille avautuville toimialoille. Pohjoismaiset sosiaali-, koulutus- ja terveystaloudelliset ratkaisut saatiin toteutettua vaiheittain 1960- ja 1970-lukujen mittaan. Samaan saumaan 1970-luvulle hyvinvointivaltion kypsymisen kanssa ajoittui myös teollisen työväen määrän huippu. Suomesta tuli jälkiteollinen palveluyhteiskunta, jossa myös poliittisen järjestäytymisen luokkaperusteiset särmit vähitellen hioutuivat, jopa murtuivat.

SUOMEN ”OPETUS”: HISTORIA EI OLE KOHTALO

Palataksemme niihin kysymyksiin, joista lähdimme liikkeelle – mitä Suomen kehityshistoriassa on sellaista, mikä voisi rikastuttaa globaalin kehityksen teoretisointia ja mistä muutkin voisivat oppia – uskomme, että tämä kirja on osoittanut näkökulman hedelmällisyyden. Teos ei tue kehityspoliittisessa keskustelussa viriteltyä käsitystä Suomesta perinteisesti

tasa-arvoisena pohjoismaisena inhimillisenä kehittäjänä, vaan se vahvistaa kuvaa Suomen suhteellisen myöhäisestä ja nopeasta, vientivetoisesta ja talous edellä tapahtuneesta modernisaatiosta. Samalla myös jälkimmäinen kuva täsmentyy. Muunkaan tuoreemman tutkimuksen tavoin emme näe Suomea yksinäisenä selviytyjänä, saati ihmeenä, vaan globaaliin talouteen yhdentyvänä aktiivisena osallistujana. Useimpia muita viimeaikaisessa tutkimuskeskustelussa esitettyjä tulkintoja selvemmin olemme kuitenkin nostaneet maailmantalouden esille paitsi suorana vaurauden jakajana myös uutta vaurautta tuottavan teknologian lähteenä ja samalla instituutioita yhdenmukaistavana tekijänä. Olemme myös painottaneet Suomen kehitystien omanlaisuutta ja ehdottaneet, että sen ymmärtäminen vaatii historiallisten sattumanvaraisuuksien tunnistamisen ohella niiden paikantamista osiksi laajempia globaalihistoriallisia prosesseja. Kaikki nämä argumentit tarjoavat arvokasta ainesta keskeisiin kehitysteoreettisiin keskusteluihin: suuriin kysymyksiin modernisaation luonteesta ja ajureista sekä maailmanjärjestelmän ja sen keskus–periferia-suhteiden kehitysvaikutuksista; sekä spesifimpiin teemoihin, joista tärkeimpiä ovat valtion ja markkinoiden suhde; pääoman, työvoiman ja luonnonvarojen yhdistelmät eri kehitysteissä; teknologian imitoinnin ja innovoinnin suhteet; sekä inhimillisten resurssien rooli taloudellisessa ja sosiaalisessa kehityksessä.

Tästä myös aukeaa uusia aiheita empiiriselle tutkimukselle. Identifioimamme Suomen kehityshistorian keskeisiä tutkimuskysymyksiä ovat esimerkiksi edellä jo useasti mainitun, nyt lähes annettuna otetun metsän merkityksen täsmentäminen sekä suomalaisen tasa-arvon juurien ja mekanismien etsintä kaivautumalla mikrotason syvärakenteisiin. Teoreettisesti ehkä haastavimpana kysymyksenä nousee esiin instituutioiden rooli. Instituutionäkökulma on selvästi ollut hyödyllinen Suomenkin kehityshistorian kartoittamisessa, mutta sen käyttö myös avaa uusia perustavia kysymyksiä. Yksi ongelma on keskustelussa käytetyn instituution käsitteen rannattomuus. Kun instituutio saattaa tarkoittaa mitä hyvänsä pysyvää formaalia tai informaalia yhteiskunnallista tekijää tai järjestelyä, joka jollain tavalla rakenteistaa ihmisten välistä kanssakäymistä, ei ole kriteeriä, jolla päätellä, mikä niistä olisi toista tärkeämpi ja missä määrin ne ovat esimerkiksi poliittisin päätöksin vapaasti valittavissa.⁶³ Toinen on uusinstitutionalistien haparoiva käsitys siitä, kuinka instituutiot syntyvät ja muuttuvat. Ajatus tiukasta ”polkuriippuvuudesta”, jossa satunnainen lähtökohta ”lukitsee” kaikki seuraavat vaiheet, näyttää liudentuneen ja antaneen tilaa paitsi ”kriittisten risteysten” myös ”institutionaalisen liukuman” kautta tapahtuvalle mutkittelevalle kehitykselle.⁶⁴ Kuitenkin

historiantutkimuksen perinteisestä näkökulmasta tämäkin rajaa liian tiukasti ne moninaiset vaihtoehdot, joita historiassa aina avautuu.⁶⁵ Suomen kehityshistoria paljastaa, että instituutiot ovat osa prosesseja, joilla on aina useampia syitä ja seurauksia: erilaisten tekijöiden yhdistelmät voivat johtaa samankaltaisiin ja samankaltaiset tekijät erilaisiin lopputuloksiin, kontekstista riippuen.

Mitä merkitystä tällaisella keskustelulla voisi vuorostaan olla kansainväliselle kehityspolitiikalle ja nykypäivän kehitysmaille? Suomen historiasta ei tämän kirjan perusteella hahmotu aivan niin sujuvasti soveltamiskelpoista kehitysmallia kuin johdannossa siteeratut ulkoministeriön värväämät kehitysmallaiset tutkijat toivoivat. Onko sitten perustellumpaa nostaa ainoaksi opetuksesi se, että sotien, köyhyyden ja naapurimaiden alistuksen keskeltäkin oli mahdollista kohota vaurauteen, kuten Jäntti, Saari ja Vartiainen tekevät? Tai vaikka jokainen tapaus olisi omanlaisensa, onko kaikkien takana kuitenkin ollut markkinatalous ja sitä suosivat poliittiset ja taloudelliset instituutiot – kapitalistinen talous ja yhteiskunta – ja näiden siivittäjä ylivertainen teknologia? Tämähän on uskomus, jonka perusta on yhteinen niin kansainväliselle kehityspolitiikalle kuin Marxille ja hänen perinteisille seuraajilleen sekä viime vuosikymmenien uusinstitutionalistisille taloustieteilijöillekin. Mikä silloin on missäkin vaiheessa ollut valtion, politiikan tai kulttuurin ja resurssipohjan rooli?

Perinteisesti historioitsijat lähtevät tällaiseen keskusteluun vain varoen, koska toistamiskelpoisten kehitysmallien idea sotii sitä vanhaa ideaa vastaan, että historialliset prosessit ovat ainutkertaisia ja niillä on useita syitä ja seurauksia. Harva enää pitää historiaa ”elämän opettajana”, joka tarjoaa tämän päivän toimijoille poimittavaksi joukon hyviä tai huonoja toimintavaihtoehtoja. Kehitysmaille on ehkä jo kylliksi tarjottu yksinkertaisia reseptejä, jotka ovat osoittautuneet riittämättömiksi. Historiantutkimuksen anti on toisaalla. Se voi tarjota sitä ajan tajua ja herkkyyttä historian mekanismeille, jota kehitysdiskurssi kipeästi kaipaa. Kehityksen kausaaliketjut ovat pitkiä ja epäsuoria; seuraukset voivat tulla näkyviin vasta, kun syyt ovat jo unohtuneet. Yhdet asiat muuttuvat ja ovat muutettavissa helpommin ja nopeammin (esimerkiksi politiikat, lait, teknologiat), toiset (esimerkiksi yksilö- ja yhteisötason institutionalisoituneet ajattelu- ja toimintamallit ja niihin kytkeytyvät yhteiskunnan rakenteet) taas paljon hitaammin. Suuret muutokset kypsyvät pienten, vähittäisten muutosten kumuloituessa. Silloin yksi oleellinen tekijä on ajoitus: se, *mitä* tapahtuu, riippuu myös siitä, *milloin* se tapahtuu. Samanlaisella toiminnalla on erilaiset vaikutukset eri ajankohtina.⁶⁶

Tässä kirjassa olemme asettaneet Suomen kehitystien pitkän aikavälin perspektiiviin ja näyttäneet, että politiikkaa voitiin muuttaa ja tuloksellisia valintoja tehdä nopeasti ja myöhäänkin, kunhan materiaaliset ainesosat (väestö, luonnonvarat, teknologia) olivat olemassa tai hankittavissa ja pohja perustaville instituutiolle (kehitysmuonteinen valtio ja markkinoille samalla riittävästi tilaa antava mutta niitä myös ohjastamaan kykenevä lainsäädäntö sitä tukevine tapoineen ja uskomuksineen) oli pitkän ajan kuluessa laskettu.

Jos Suomen kehityshistoriasta nousee jokin iso ”opetus”, se lienee, että historiakaan ei ole lopullinen kohtalo eikä kaikkien ole pakko jäädä ”vääränlaisen” historiansa vangiksi. Suomi kehittyi ilman suurta suunnitelmaa, yksittäisten, monista eri syistä tehtyjen valintojen seurauksena. Monet teknologiset ja institutionaaliset polut lähtivät liikkeelle, kulkiivat ja risteytyivät ympäristön ja väestön tarjoamissa rajoissa. Välillä niitä käännettiin eri suuntiin poliittisin päätösin, joita tehtiin ensin voittopuolisesti alueen ulkopuolella mutta lisääntyvästi sen sisällä. Valinnat lankesivat kulloisillekin päätöksentekijöille, ensin harvemmille ja vähitellen yhä useammille, ja aina oli mahdollista tehdä toisinkin. Päätösten seuraukset poikkesivat usein niiden alkuperäisistä tarkoituksista, mutta eivät välttämättä huonoon suuntaan talouden kehityksen kannalta. Lähtökohdat eivät silloin määrää lopputulosta; huonoistakin lähtökohdista voi menestyä, hyvätkin lähtökohdat voi hukata, ja useimmiten huonommat ja paremmat lähtökohdat esiintyvät yhdessä. Suomen kehitystie oli samalla ainutlaatuinen mutta silti kiinteä osa Euroopan kehitystä. Se oli Euroopan kehityksen periferiavariaatio, jolle suunnan antoi pyrkimys edistyneempinä pidettyjen maiden kiinniottoon, ”sivistysmaiden ja -kansojen” joukkoon nousemiseen.

Vaikka Suomen kehityshistorian opit eivät luontevasti loksahtaisikaan kehityspolitiikkaan suorina politiikkasuosituksina, ne suodattuvat sinne yleisempien kehitysteoreettisten ideoiden kautta. Kirjamme on tarjonnut empiiristä kehityshistoriallista ainesta teoreettisemmalle pohdinnalle ja tulevalle tutkimukselle. Suomen kehityshistoria viittaa muun muassa vahvasti siihen, että instituutioitakaan ei voi loppuun asti suunnitella vaan ne kehittyvät oman historiallisen logiikkansa mukaisesti; että kehitykseen voidaan päästä hyvinkin erilaisin valtion ja markkinoiden sekä pääoman, työvoiman ja luonnonvarojen yhdistelmin; ja että aivan talouskehityksen alkuvaiheissa rajoitettukin inhimillisten resurssien kehittäminen voi riittää, mutta kasvun ja rakennemuutoksen käynnistyttyä inhimillisiin resurssisiin on suunnattava yhä enemmän talouden tuottoja. Toisaalta Suomen onnistuneeksi luokiteltu lopputulos ei suinkaan tarkoita,

että historiallinen tie siihen olisi ollut paras tai ainoa mahdollinen. Toisenlaisilla panostuksilla olisi ehkä voitu saada aikaan vähemmän nälkää, oppimattomuutta ja sairautta ja enemmän kehitystä jo varhaisemmassa vaiheessa. Tällaiset huomiot tarjoavat pohjaa kehitysmaiden poliittisille valinnoille.

Myös ajoituksen ratkaiseva merkitys on ilmiselvä Suomen kehityshistorian taustaa vasten. Suomi teollistui ja kehittyi täysin erilaisessa kansainvälisessä ympäristössä kuin nykypäivän kehitysmaat. Suomen liikaväestö toivotettiin enemmän tai vähemmän tervetulleeksi merten taa, ja suomalaiset pystyivät kopioimaan teknologiaa ulkoa ja vetämään metsätuotteidensa jalostusastetta nostaen suuremman osa arvoketjusta kotimaan talouteen. Vaikka kansanopetuksen kehittämistä pitkään laiminlyötiin, työvoimalta vaadittu osaamisen taso oli niin alhainen, että alkuun riitti, kun korkeampaan opetukseen satsattiin sen verran, että maailmalla kehitetty tietotaito saatiin välittymään Suomeen. ”Ekspatit” paikkasivat teknisen osaamisen väliportaan aukot. Nyt maailmantalouden mekanismit ja tarpeet ovat tyystin erilaiset, ja etenkin luonnonvarapohjaiseen vieniin taloutensa perustavien väekkäiden kehitysmaiden on kansainvälisten sopimusten kahlitsemana mahdotonta seurata Suomen tietä esimerkiksi teknologian kopioimisessa tai teollisuuden tukemisessa. Ne joutuvat tekemään omat valintansa globaalitalouden institutionaalisten ja materiaalisten rakenteiden puitteissa. Kysymys ei kuitenkaan enää ole vain siitä, mitä kehitysmaiden itse tulisi tehdä, vaan myös siitä, mitä kansainväliselle järjestelmälle tulisi tehdä, jos kehitysmaiden kehityspyrkimyksiä halutaan tukea.

Kehitykseen vie siis monia teitä, mutta Suomi sen paremmin kuin mikään muukaan maa ei ole rakentanut vaurauttaan yksin vaan osana globaalin maailmantalouden rakenteita ja instituutioita. Talouden rakenteet nykyiselleen muokannut talouskehitys on jatkuvan talouskasvun ja teknologisen edistyksen kautta epäilemättä johtanut ihmiselämän laadun ja pituuden sekä ihmisten valinnanvapauden dramaattiseen lisääntymiseen kasvavassa osassa maapalloa. Kaikki eivät kuitenkaan ole päässet tasa-arvoisesti mukaan tähän prosessiin, ja kasvava epävarmuus varjostaa tulevaisuutta kaikkialla. Kehitysprosessin hädin tuskin alkuun saaneissa maissa kysymys kuuluu edelleen: miten päästä vauhtiin? Kehitystä läpikäyvissä ”kehittyvissä maissa” ei ole selvää, kuinka pitkälle se lopulta vie. Kehittyneissä maissa tavoitellaan enää kasvua, ei kehitystä, mutta kasvu takeltelee. Samaan aikaan jälkimmäisissä yleistyy epäily, ettei talouskasvu ehkä enää tuotakaan lisää hyvinvointia ja että sen hinta nousee lopulta liian korkeaksi. Ilmastonmuutoksen ja laajemman ympäristönmuutoksen

muodostama uhka on kaikkialla kiistämätön, vaikka senkin seuraukset jakautuvat epätasaisesti eri alueiden, maiden ja ihmisten kesken.⁶⁷ Ennen itsestään selviä tavoitteita joudutaan ajattelemaan uusiksi, ja se on tehtävä globaalin keskinäisriippuvuuden vaatimukset tunnistaen. Emme voi tietää, mitä nyt tekemistämme poliittisista ja moraalisisista valinnoista vuosikymmenien ja -satojen kuluttua seuraa, eikä kehityshistorian tutkimus voi tarjota reseptiä päätöksillemme. Se voi vain antaa tajua siitä, mikä on enemmän ja mikä vähemmän mahdollista ja missä ajassa. Osoittamalla, mitä tietynlaisissa oloissa tehdyistä päätöksistä on seurannut, se auttaa meitä punnitsemaan omien valintojemme mahdollisia seurauksia.

19. TIE SUOMEEN: TOINEN KERTOMUS

44. Tämä suosittu lainaus esiintyy hieman eri muodoissa, ja sen alkuperä on kiistelty. Se on johdettu ainakin ranskalaiseen filosofiaan ja historioitsijaan Ernest Renaniin, joka antaa sen muodossa ”unohtaminen [...], jopa historiallinen väärinkäsitys, on ratkaiseva tekijä kansakunnan synnyssä” (Renan 2011/1882, 56).
45. Carr 1975/1961.
46. Koponen 2016b, 58–60.
47. Reaalipalkkavertailuja ks. Eloranta ja Ojala 2018, 156–158.
48. Harley 2014.
49. Koponen 2016b.
50. Etenkin Harari 2016/2011. Alunperin Marshall Sahlins 1972.
51. Majava 1998–1999.
52. Ks. Koskinen ym. 2007, 255–259.

10. Tilly 1985; 1992; Lappalainen 2014, erit. s. 195 ff.
11. Chang 2008, luku 4: ”The Finn and the Elephant”, erit. 69–71.
12. Chang 2003; Senghaas 1985.
13. Jäntti & Vartiainen 2013; Jäntti ym. 2006. Ks. myös luku 1 (Koponen & Saaritsa).
14. Ytimekästä katsausta käsitysten kirjoon ks. Ikonen ja Valkonen 1987. Viitteestä kiitos Riitta Hjerppelle.
15. Jäntti ym. 2006; Hjerppe 1988, 118–119, 125–127.
16. Amsden 2001.
17. Fellman 2001; Nykänen 2014.
18. Ks. esim. Yle Uutiset 3.2.2016.
19. Myllyntaus 1991a.
20. Myllyntaus 1991a.
21. Bleakley 2007.
22. Tuomaala 2004.
23. KM 1940:5, 412.
24. Saaritsa 2016; ks. myös Olkkola 2015.
25. Saaritsa 2014.
26. Kokkinen 2012a; Barro & Lee 2015; Nuvolari & Vasta 2017; Goldin & Katz 2008.
27. Arora 2001.
28. Piketty 2016/2013, 31–32, 49–50, 379–381, 439–442.
29. Acemoglu & Robinson 2012, 448–450; vrt. Duflo & Banerjee 2011.
30. Cook 2017.
31. Lappalainen 2014, 210.
32. Hentilä & Hentilä 2016.
33. Kuusi 1961.
34. Ilmaston määräävyyttä on lähes determinismiin asti korostanut Reijo Solantie, ks. 1997 ja 1986.
35. Kuisma 2011, 78–85.
36. Kuisma 2015; 2016.
37. Ks. Crafts 2001, 318: ”Politiikkasuositus, joka tuntuu luonnollisimmin seuraavan tästä [uusinstitutionalistisesta] näkemyksestä, on: ’Hankkikaa uusi historia!’”
38. Kuusi 1961.
39. Saari 1994; 1997.
40. Esim. Kuznets 1955; toisin kuin yleisesti uskotaan, Kuznets ei tosin alkuperäistekstissään tarkalleen edes väitä näin, vaan hän puhuu myös poliittisten tekijöiden tärkeästä roolista eriarvoisuuden vähentämisessä ja kantaa huolta kehitysmaiden erityisestä tilanteesta.
41. Esim. Rossi ym. 2001; Vecchi & Coppola 2006; Gustafsson & Jahnsen 2010; Piketty ym. 2006.
42. Ks. Shorrocks & Hoeven 2004.
43. Wuorinen 1935, 273.
44. Jorma Kalela, lainattu Pernaa & Niemi (toim.) 2005, 7; Hänninen 2012.
45. Peltonen 1990a; 1992a.
46. Kuisma 1993b, erit. 382–384.
47. Sitä löytyy myös itsenäisyyden ajan alkuvuosien maan- ja metsätieteilijöiden tutkimuksista, ks. Raumolin 1984, erit. 18–40.
48. Saaritsa & Kaihovaara 2016.
49. Saaritsa 2017.
50. Esim. Alesina, Giuliano & Nunn 2013.
51. Jensen-Eriksen 2012.
52. Eloranta ym. 2006, 25; Ojala & Karonen 2006, 125.
53. Mokyr 2006.
54. Vartiainen 2013.
55. Mokyr 2006. Valistuksen merkityksestä laajemmin Mokyr 2017.
56. Teoreettisesta, rakenteita painottavasta selitysmallista ks. Collins 2007.
57. Alestalo 2010.
58. Korkiasaari & Söderling 2007, 255–257; Ruokolainen ja Notkola 2007, 79–80.
59. Hjerppe ja Jalava 2006, 60.
60. Hietala 2018.
61. Jones 1983. Kritiikkiä ks. Pomeranz 2000.
62. Voipio 1993.
63. Portes 2006.
64. Vrt. Acemoglu, Johnson & Robinson 2000 ja Acemoglu & Robinson 2012; sekä North 2000 ja North ym. 2012. Polkuriippuvuuden vaihtelevista tulkinnoista ks. Mahoney 2000; Mahoney & Thelen 2010; Pierson 2004.
65. Woolcock, Szreter & Rao 2011, 25–26.
66. Ks. näistä myös Pierson (2004), joka – mielenkiintoista kyllä – ei ole historioitsija vaan politiikan tutkija.
67. Nygren ym. 2016.